

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 55 (1941)

Artikel: Historia della vischnaunca de Trun : II. part
Autor: Vincenz, P. A.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-210988>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 19.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Historia della vischnaunca de Trun

da P. A. Vincenz, anteriur derschader cantonal

(Conclusiun)

VII

La vischnaunca cumpegliond ils ulteriurs fatgs della veta communal

Bia de quei, ch'ei allegau els capetels antecedents, appartegn directamein ni indirectamein al present capetel e quei, che suonda en quel, survescha pli u meins per sclariment e completaziun digl anteriur. Exactamein selaian ils differents fatgs della veta communal buca sparter in da l'auter.

El secund capetel ei vegniu exponiu, che las vischinonzas della gronda cuminonza economica della Cadi (Markgenossenschaft) seigien circa el decuors digl endischavel tschentaner sedistaccadas ina da l'autra sco independentas fracziuns economicas, surschond a scadina ils beins comunals a quella ils pli vischinonts, senza haver precisau quels primariamein cun tiarms e che la terminaziun de quei seigneradi encunter igl exterior seigi perquei pli veglia. — L'extensiun territoriala de Trun ei resalvada de sclarir cun auter pli tard. Cheusunter duei oravon vegnir tractau l'organisaziun interna della vischnaunca.

Organisaziun

Las relaziuns primaras quasi tuttafatg purilas han clamau la correspondentia organisaziun ed administraziun. Cumbein che silmeins las alps principalas han a Trun da temps nunregurdeivel enneu apparteniu a corporaziuns ed ein vegnidas administradas da lezzas, han ils auters beins comunals, la gudida de pastgs e pastiras, dils uauls, la protecziun generala dils beins privats, il manteniment dellas comunicaziuns, transits, punts etc. dumandau in regulament organisau, il qual ha siu origin el lontanau temps della colonisaziun dil liug. Considerond l'arrundaziun dils singuls

complexs de beins privats cun lur seivs per protecziun encunter la pasculaziun generala sin las vischinontas pastiras, las vias, punts e transits leutier, sePRESENTA il maletg dil primar indrezzi agrar-economic, restaus entochen oz.

Avon ch'ina strada ha ligiau Trun cun autras vischinonzas han las communicaziuns internas per diever dils vischins vid pastgs, pastiras ed uauls stuiu esser scaffidas. Aschia ha en vischnaunca denter ils beins privats stoviu vegnir resalvau transit pella gassa de Marias e Mira tier las pastiras de Runcaglia, Cumadé e Bardagliun, ch'ein oz per gronda part semidadas en cultira, per la gassa tras il vitg Campliun, per las gassas de Ferrera, de Darvella ed autras; aschia medemamein a Zignau tier las vischinontas pastiras. — Il quitaun per ina fritgeivla gudida dils beins communals ha dumandau regularas lavurs communablas (lavurs-cuminas). Per tal intent principalmein sedivideva la vischnaunca en las quater squadras: Trun-vitg; Campliun cun Gravas, Cumadé, Bardagliun e Caltgadira; Darvella cun Cartatscha, Flutginas, Tiraun, Lumneins e Zignau cun sia vischinonza. Il primar organ administrativ ei il cuitg (cau-vitg) staus, sco entochen oz in per las duas squadras dadens ed in per las duas squadras dadora, las qualas vischinavan dapersei sin pastiras attribuidas ad ellas. Al cuitg incumba da vegl enneu il pladir ils pasturs necessaris, cun agid dil pender (pindrer) la survigilonza campestra e l'ordinaziun dellas usitadas lavurs-cuminas. El vegn elegius dal suprem organ administrativ, dalla radunonza generala dils vischins, la quala el empeila tier il tagliar pustretsch ed il censurar las contravenziuns agl uorden de polizia campestra. Raccoltai ils fretgs sils beins privats igl atun, ein ils funs sco oz adina curdai alla libra gudida della cuminonza dils vischins (pastg cumin).

A pèr cun la descretta organisaziun economica en las singulas vischinonzas della communitad della Cadi existeva ina organisaziun politica, che ha cumpegliu tutt'as vischinonzas sut il mistral (ministerial), primariamein daus dagl avat, dapi 1472 elegius dal pievel ord treis subjects proponi da quel e finalmein independentamein. El era circumdaus d'in magistrat (dicasteri). — Sco organs d'agid (representants) dil mistral en las vischinonzas

ein ils statthalters, elegi en quellas, de considerar. Circa cun questa organisaziun vegn il cumin della Cadi sco ils auters cun las lur e lur caus feudals 1424 haver engirau la Ligia sut igl ischi a Trun.

Tenor il calender dil cantun Grischun de 1806 secomponeva il cumin-grond della Cadi ord las sis vischnauncas: Tujetsch, Medel, Mustér, Sumvitg, Trun e Breil, concentradas en quater cuorts. Tujetsch e Mustér han formau scadina ina cuort persula, Sumvitg e Trun d'ina e Breil e Medel de l'autra vart las ulteriuras duas cuorts. La dertgira criminala e civila consisteva ord il mistral, il seckelmeister ed il bannerherr⁹⁵⁾, elegi dal cumin gliendisdis-Tschuncheismas, ed ord quendisch derschaders elegi dallas vischnauncas: da Mustér 4, da Tujetsch 3 e da scadina dellas ulteriuras quater mintgamai dus. Tier la dertgira criminala delegava scadina vischnaunca aunc dus derschaders.

La composiziun dil magistrat de vischnaunca a Trun resulta positiv el gisiatavel tschentaner ord documents e protocols de quella. — El secloma cussegl e secomponeva en sia totalitad da temps nunprecisabel enneu ord il statthalter, dus geraus, el medem temps destinai per la dertgira de Cumin, ed in ni dus cussegliers, ils quals havevan en cass d'impurtonza de cumpletar la dertgira criminala. Questa composiziun selai stabilir 1667 tier la revisiun dil rodel de spenda, vid la quala han coope-
rau sper il plevon Gion de Turre, mistral regent Giachen de Turre, ils ugaus-spenda fendrich Giachen Soliva, Risch Cadunau e Sigisbert Capol:

1. „Herr Str. der Gemeindeschreiber Christian Dietrich Geschworne“,
2. „Herr alt Seckelmeister Balzer von Capol Geschworne“,
3. „Herr regierender Statthalter Jacob de Casanova des Rats“,
4. „Herr Mathias Lumbriser des Rats“,
5. „Herr alt Statthalter Jacob von Mundt Weibel“.

⁹⁵⁾ Junker Hug de Lumbrins de Trun „Bannermeister“ funzionescha 1492 sco derschader de compromiss en ina dispeta denter Tumein e Trin. (Document egl archiv de Tumein).

Aunc pli clar sepresenta igl entir organissem 1683 tier la sancziun d'ina fundaziun de statthalter Nicolaus Tyron en favur della pervenda: „Statthalter, Geschworene, Rhät und gemeine samtliche Kirchgenossen zu Truns“ ⁹⁶⁾ Semeglionta ei l'introducziun d'ina brev de vendita dils 3 d'avrel 1620 della vischinonza de Tujetsch.⁹⁷⁾ Sco ils pli vegls enconuschents commembers dil magistrat de Trun comparan en in protocol d'interrogaziun de perdetgas dil Cumin della Cadi: „Luzi Maissen de Darvella 1571 sco „statthalter“, Cunrath Lumbriser 1572 sco „alt Weibel zu Truns“ e Carli Wolf sco „Weibel zu Truns“.⁹⁸⁾

Denter ils officials dellas vischnauncas ei, sco gia allegau, dal temps vegl evidentamein il statthalter staus la persuna principala. Avon che las singulas vischinonzas dil cumin seigien sespartidas l'ina da l'autra e per differentes fatgs aunc ditg suenter ha ei stuiu dar in ligiom denter il cau dil cumin e las singulas fracziuns. Quel ei daus en la persuna dil statthalter, ch'il mistral possedeve en scadina vischnaunca. Quei factum semuossa sufficientamein comprovaus. — Sco il mistral en uffeci seclamava e secloma aunc oz „mistral regent“, seclamava il statthalter en las singulas vischinonzas „statthalter regent.“ Schegie silmeins pli tard elegius de talas, era el leu il representant direct dil mistral. Igl ei regurdientscha generala, ch'aunc avon paucs onns vegnevan tenor veglia isonza il di de Cumin buca ils presidents de vischnaunca mobein ils statthalters de quellas dumandai dal saltèr dil Cumin, schebein els hagien schau clamar Cumin en lur vischnaunca. — Tenor risdar dils vegls succedeva l'elecziun dil statthalter en las singulas vischnauncas, senza ch'ins saveva il pertgei, cun tut autras ceremonias che tala dils auters officials de quellas. Quei aunc el davos temps (suenter la constituziun helvetica) che quei uffeci ha existiu, el qual el haveva daditg piars sia primara muntada. Sco buca in official proponiu, stoveva il statthalter saver giugar la rolla dil refusont. Pli bein ch'el capeva ils spergaments leutier e tonpli imposanta che sia escortaziun

⁹⁶⁾ Urbari de Trun.

⁹⁷⁾ Document egl archiv de Tujetsch cun igl ingress: „Statthalter, Rat und ganze Nachbarschaft Tavetsch verkaufen dem Jahannes dil Deg e John Liulscha von Somvix ihre Eigen Alp Cavradi“

⁹⁸⁾ Protocol dil cumin della Cadi egl archiv cantonal a Cuera.

ord il rin dils electurs tier la piazza dil cussegl de vischnaunca d'aventava. Ils statthalters dellas singulas vischnauncas stovevan sepresentar in di special avon casa-Cumin a Mustér, per leu vegnir saramentai dal mistral regent. 99)

Fuorma veglia de sarament dil statthalter:

„Vegnits Vus ad engirar, d'encurir laud ed honur de Diu ed il beinstar de Vossa Lud. visch^{ca}.

Esser in bien redlich Stath^r.

Tener bien quen de Vies prender en e dar ora, haver buna Cura de Vias, Puns, Pioings e Tschetgias della lud. visch^{ca}.

Buca dar vischn^{ca} senza lubientscha à Consentiment de mes Sig^{rs}.

Il pli della vischnaunca bein observar.

Far buna obedientscha ad in Sg^r Mistral dil Cumin“.100)

Dalla sura fuorma de sarament resultan las principalas funcziuns dil statthalter en sia vischnaunca. — El concepeva, registrava e suttascriveva ils protocols de vischnaunca, nunder resulta a Trun ils nums d'ina gronda part de quels officials.

Excepiu il temps della costituziun helvetica (1801 e 1802), dictada dal regiment franzos, durant il qual la sura descretta veglia suprastanza ha stoviu ceder ad ina aschinumnada municipalitad, consistenta ord in president e dus municipalists, ha lezza cun il statthalter cuzzau entochen 1848 resp. 1851.

Statthalters della vischnaunca de Trun erui ord protocols ed auters documents

MaissenLuzideDarvellaavon1571	Demunt Tumaisch avon 1651
Casanova Giachen avon 1624	LumbriserCundrauentuorn1651
Lumbriser Mattias entuorn 1630	CaprezMat. il giuv.entuorn1660
de Mundt Paul 1631	de Thur Giachen avon 1667
Durigiai Christ. avon 1640	Dietrich Christ. avon 1667
Frisch Hercli entuorn 1640	Demunt Giachen avon 1667
Caprez Mat. il vegl entuorn 1646	CasanovaGiach.ilgiuven...1667
Caprez Christ avon 1650	Soliva Sigisbert avon 1678

⁹⁹⁾ Comunicaziun orala de professor Placi Condrau p. m.

¹⁰⁰⁾ Vincenz P. A., Fuormas de seraments pils officials della Ligia grischia e dil Cumin-grond della Cadi, Annalas della Societa Retarumantscha (1906).

Lumbriser Luregn entuorn	1680	Millar Leci	1747
Maissen Gaudens	1683	Liconis Hans	1755
Caglienard Gion entuorn	1690	Huonder Sep Maria avon	1762
de Funs Andreas entuorn	1690	Decurtins Mattias	1761
Albrecht Mathias entuorn	1695	Decurtins Anselm	1762
Soliva Tumaisch entuorn	1695	Lumbriser Cundrau	1764
Jagmet Hans Giachen entuorn	1699	Vonchristen Rest Mattias...	1766
Soliva Christ entuorn	1699	Lumbriser Giach. Pieder...	1768
Rensch Giachen entuorn	1699	Soliva Cristoffel ¹⁰¹⁾ entuorn	1770
Casanova Christ. avon	1703	Demont Baltassar	1772
Caplazi Michel avon	1703	Spescha Michel	1777
Wolf Giachen avon	1703	Albrecht Flurin	1782
Casanova Albiart entuorn	1706	Camenisch Tumaisch . . .	1783
de Munt Gaudens	1706	Wolf Giachen Rest	1786
de Capaul Hans Geři . . .	1723	Decurtins Tumaisch	1788
Casanova Giachen de		Lumbriser Nicolaus il vegl..	1792
Zignau entuorn	1723	de Funs Gion Paul	1793
Genelin Gieri de Cartatscha		Caliesch Rest Mudest . . .	1794
entuorn	1730	Decurtins Mattias Antoni...	1796
Cagenard Bistgaun entuorn	1730	Spescha Pieder Antoni . . .	1798
Casanova Gion entuorn	1740	Derungs Giachen Antoni...	1799
de Turre Ludovic entuorn	1743	Genelin Gion Francestg	1800
Berther Mathias	1743		

Duront il temps della constituziun helvetica ein las treis Ligias grischunas vegnidas incorporadas al stat della „republica helvetica“ sut il num „Cantun Rhaetia“. Quel fuva dirigius d'in cussegl prefectural de 7 commembers. La Cadi ei vegnida numnada „district dellas Fontaunas dil Rein“ cun Trun sco capoliug e cun burgheis Benedetg de Caprez (anteriur landrechter) sco prefect. Scadina vischnaunca ha obteniu ina municipalitad. Tala de Trun consisteva ord Lumbriser Nicolaus sco president e Casanova Gion Antoni e Frisch Gion Antoni sco municipalists. Alla constituziun helvetica ei suandadala la „constituziun de mediaziun“, dada 1803 da Napoleon Bonaparte, la quala ha schau renescher l'organisaziun veglia els cumins ed en las vischnauncas dil niev scaffiu cantun Grischun sut in „Cussegl-pign“ de 3 commembers sco guvern

¹⁰¹⁾ Curdaus ils 3 de matg 1799 a Rehanau en la battaglia encunter ils Franzos.

ed in „Cussegl-grond“ sco autoritad legislativa. — Ils statthalters tuornan sper ils auters commembers digl anteriur magistrat de vischnaunca en funcziun e restan vinavon sut domini della constituziun cantonala (1814—1848):

Rothmund Martin Antoni . . . 1803	Nay Giachen Adalbert . . . 1827
Rensch Giachen Rest . . . 1804	Cagenard Gion Antoni . . . 1828
Balleta Giachen Fidel . . . 1805	Decurtins Michel Mattias . . . 1829
Curtins Sep Antoni 1806	Alig Gieri Barclamiu . . . 1830
Frisch Giachen Michel . . . 1807	Decurtins Gion Michel . . . 1831
Lumbriser Nicolaus 1808	Caliesch Giachen Martin . . . 1832
Berther Giachen Giusep . . 1809	Decurtins Nicolaus Giusep 1833
Decurtins Placi Antoni . . . 1810	Wolf Geli Michel 1834
Soliva Gion Antoni 1811	Berther Gion Giachen . . . 1834
Decurtins Giachen Michel . . . 1812	Lumbriser Tumaisch Antoni 1835
Decurtins Martin Antoni . . . 1814	Huonder Rest Mattias . . . 1836
Spescha Pieder Giusep . . . 1815	Decurtins Gion Michel giuv. 1837
Cagenard Gion Antoni . . . 1816	Maissen Tumaisch Antoni 1838
Decurtins Anselm 1817	Tomaschett Rest Bistgaun 1839
Quinter Giachen Mattias . . . 1818	Demund Rest Mattias . . . 1840
Rensch Giachen Rest 1819	Tomaschett Hans Giachen 1841
Decurtins Giachen Rest . . . 1820	Lumbriser Nicolaus Giusep 1842
Caplazi Sep Michel 1821	Cagenard Antoni 1843
Decurtins Antoni 1822	Lumbriser Mattias Antoni 1844
Decurtins Antoni 1823	Rensch Christ Mattias . . . 1845
Wolf Sep Maria 1824	Frisch Gion Placi 1846
Balleta Giachen Sievi . . . 1825	Decurtins Francestg Antoni 1847
Spescha Giachen Placi . . . 1826	

La constituziun federala de 1848 ha clamau la revisiun dellas constituziuns cantunalas e cun quellas tala dil cantun Grischun de 1854, sco era la revisiun dellas organisaziuns communalas. — Trun ha acceptau ils 25 de matg 1851 in niev statut organisatoric, tenor il qual ei vegniu instituiu cun ina perioda d'uffeci de dus onns in cussegl d'administraziun de treis commembers (geraus) e dus vicegeraus (substituts). Igl emprem gerau ha obteniu il tetel president. — Cun tala revisiun ein ils uffecis de statthalter e cusseglier stai cassai. L'emprema suprastonza elegida tenor quei statut ils 8 de zercladur ha giu la suandonta composiziun:

- Geraus: Capitani Domenic Ferrari, president,
Dr. Rest Luregn Decurtins, commember,
Litinent Placi Rensch, commember.
- Vice-geraus: Gieri Giusep Alig, substitut,
Tumaisch Fidel Decurtins, substitut.
- Saltèr: Rest Antoni Tgetgel.

Quei sistem collegial d'administraziun de treis commembers, analogs a tal della regenza grischuna de quei temps, ha cuzzau, cun esser relaschau 1867 conform al conclus dil Cussegl grond grischun de 1865 in detagliau uorden d'administraziun communal ed in niev, stampaus ed approbaus dal Cussegl-pign ils 6 d'october 1903, entochen la constituziun cun sistem departemental dils 12 de mars 1915, la quala ha instituiu ina suprastanza de 5 commembers. — Sunter la revisiun della constituziun cantonale de 1892 cun sistem departemental ed in guvern de 5 commembers han era las vischnauncas muort la carschenta lavur en l'administraziun successivamein introduciu generalmein quei sistem.

Presidents communals

Ferrari Domenic 1851—1855 ¹⁰²⁾	Vincenz Pieder Ant. 1901—1905
Carigiet Gion Gius. 1855—1857	Camenisch G. Ben. 1905—1907
Decurtins Franc. Ant. 1857—1867	Decurtins Giusep 1907—1911
Decurtins Sep Ludovic 1867—1871	Vincenz Pieder Ant. 1911—1915
Lombris Bruno 1871—1875	Desax Giusep 1915—1917
Decurtins Modest 1875—1878	Vincenz Pieder Ant. 1917—1919
Demont Martin Antoni 1878—1881	Lombriser Pieder 1919—1921
Carigiet Antoni 1881—1884	Tomaschett Antoni 1921—1925
Pajarola Giachen 1884—1889	Carigiet Alois 1925—1931
Demont Martin Antoni 1889—1891	Schwarz Andreas 1931—1935
Carigiet Alois 1891—1895	Quinter Gion Giachen dapi 1935
Lombriser Pieder 1895—1901	

¹⁰²⁾ Ferrari Domenic haveva gia duront il temps transitoric (dapi ils 13 de zercladur 1848) empalau la vischnaunca.

Administraziun

L'administraziun dils fatgs pauperils e de scola de pli baul, che squetschan oz grevamein las finanzas de vischnaunca, ei vegnida sclarida el quint ed el sisavel capetel. Era els auters roms d'administraziun ha lura l'expensa annuala aunc buca engreviau fetg il budget communal. 1850 ha il quen administrativ total finiu cun ina entrada de Fr. 686.55 viers ina expensa da Fr. 686.30. Per 1936/37 ha il traffic total dil menaschi de vischnaunca muntau sin Fr. 729.642.02. — La scartezia dil daner ha avon onns dumandau, che quasi tuts ils pensums della vischnaunca vegnien exequi entras lavurs-cuminas, normadas els concernents regulativs periodics.

Taglias directas ein vegnidas decretadas mo en cass exceptionals per combatter expensas nunprevèdidas. Sco las gliestas existentas comprovan, ein cun talas caschuns las facultads dils privats vegnidas eruidas. Aschia ei quei daventau 1800 per pagament della contribuziun imponida dals Franzos alla vischnaunca, 1841 carteivel per pagament della expensa pellas empremas casas de scola e 1853 per pagament della summa d'expropriaziun de Fr. 5000 — pil terren dil stradun niev, la quala la vischnaunca ha stoviu surprendre. Entras la carschenta expensa annuala e la resultonta cumulaziun dil deivet communal ei la vischnaunca stada necessitada d'entras decret dils 22 de mars 1874 per l'emprema gada introducir ina taglia directa de 10 centims per persona, de 50 centims per melli sin facultad (funs, baghetgs, biestga e tiers manedels) e de Fr. 2. — per fiug. El medem temps ei la gudida dellas utilitads communalas vegnida taxada. Sin pei alzau periodicamein ha questa taglia continuau sper las taglias cantonalas e federalas.

Beins communal ed alps

Cun beins communal ei la vischnaunca de Trun buca stada benedida aschi abundantamein sco las autras della Cadi, cunzun buca cun alps. Quellas han a Trun da vegl enneu apparteniu a corporaziuns ed ein stadas divididas en dretgs, appartenents a singuls personavels, aschia che la cassa communal ha mai saviu

profitar de taxas sin la gudida dellas alps. Anzi ei il possess privat dils singuls dretgs staus la cuolpa, ch'ina biala partida de tals ei entras venditas, maridaglias ni iertas vegnida alienada ord vischnaunca, restond per donn dil vischinar economic-intern leu per adina. Ils megliers exempels persuerter porschan las alps Zavragia-dado e Russein de Trun, las qualas han ina gada apparteniu mo a personavels de Trun.

Concernent la derivonza dellas alps de Trun constat ei, che mo las alps Russein de Trun sin territori de Sumvitg e Punteglias sin tal de Trun seigien derivontas dalla abbazia de Mustér, havend sulettamein quellas enzacu debitau tscheins-fier alla claustra. Da temps nunregurdeivel enneu han las alps Nadéls e Mun apparteniu a libras cuminonzas corporativas. La claustra de Mustér ei sin siu territori de segneradi buca stada el cass de saver extender siu regiment feudal aschi lunsch, ch'ella havess pudiu supprimer semegliontas libras cuminonzas. Gest dal document de 1461, entras il qual igl avat Gion Ussenport ed il convent surdattan lur mesa alp Russein e Punteglias a vischins de Trun, resulta l'esistenza dellas libras alps corporativas de Nadéls. Surdattan gie igl avat ed igl convent lur numnadas duas alps mo a tals lur fideivels vischins della casa de Diu a Trun, ils quals hagian buca vidavon dretgs en l'alp Nadéls.¹⁰³⁾

Malgrad che las alps de Trun stattan ordeifer l'administrasiun della vischnaunca, formescha lur indrez e menaschi tonaton ina part de sia historia, la quala sa buca restar nunmenzionada, pertuccond la veta agrar-economica de ses vischins.

Las duas confinontas alps de vaccas Nadéls-davon e Nadéls-dadens han da vegl enneu apparteniu a duas corporaziuns separadas e sto perquei scadina vegnir tractada da siu persei.

L'alp Nadéls-davon, situada sin territori de Trun e cun ina pintga part, numnada „Plaunca de stiarls“, sin territori de Sursaissa, consista ord 104 — pli baul ord 100 — dretgs d'alp. Senza piarder il caracter unitaric, sedevida il bein en ina partiziun de vaccas ed en ina partiziun de biestga schetga cun il num Draus e Mulétg-liung. Sin scadin dils 104 dretgs po vegnir cargau ina vacca en l'emprema ed ulteriuramein sin dus dretgs in biestg

¹⁰³⁾ Vincenz P. A., L'alp Russein de Trun. Igl Ischi annada XVI.

schetg en la secunda partiziun. — Quei indrez duei el futur obtener ina radicala midada, essend la corporaziun 1934 stada necessitada de ceder il Draus e terren confinont al cantun Grischun per ina plontaziun, la quala duei ensemen cun l'erecziun de dustonzas en las vischinontas vals francar la bova della val Zavràgia, che ha 1927 la davosa gada devastau il contuorn dil vitg Zignau. Cun 1939 spirescha il termin concedius alla corporaziun per encurir ina recompensa per la perdita de quei toc alp, il qual ha oravon surviu alla biestga schetga durant treis jamnas sco staziun de cargada e pli tard — entuorn la fin d'uost e l'entschatta de settember — durant circa 10 dis sco midada de vaccas.

L'alp Nadéls-dadens ei da vegl enneu stada dividida en 150 dretgs de vaccas, ils quals serepartevan pli baul sin duas tegias (caschadas). Pér en il novissim temps ei aunc stau scaffiu ina partiziun per biestga schetga de 50 tgaus (sin mintga 3 dretgs de vaccas in tgaus), che pasculeschan durant il temps liung sin il aschinumna „Cuolm“.

L'alp serrava e siara aunc oz en siu miez in grond complex de cuolms, ils proprietaris dils quals possedevan medemamein 150 dretgs de pasculaziun per vaccas e mugias durant il temps avon cargar vid l'alp-sut, ch'ei la part tumpriva. Quei medem diember de dretgs de pasculaziun avon cargar sco durant la stad indichescha, ch'ils proprietaris dils cuolms resp. dils dretgs-matg ed ils proprietaris dils dretgs della stad seigien primariamein stai ils medems e che quels seigien pér pli tard sezavrai en duas corporaziuns. Naschend 1780 denter quellas dubis sur l'extensiun dils dretgs-matg, havend leusura negins documents avon maun, han las parts s'entelgiu en perinadad de sesuttametter al sclariment, che Flurin Albrecht, ina persuna de vicendeivla confidenza, detti leusura. Quei sclariment ei vegnius mess per scret e renconoschius sco gesta norma per tut avegnir. ¹⁰⁴⁾ — 1885 e 1889 ei reussiu alla corporaziun della stad la cumpra de differents cuolms, ils quals ein vegni incorporai al terren de pasculaziun dell'alp. El medem temps han ils vendiders de tals cuolms cediù alla alp lur 57 dretgs-matg. In ulteriur cuolm ei vegnius acquistaus 1932, per saver raccoltar de quel il pavel necessari per la biestga

¹⁰⁴⁾ Document en possess dellas parts.

cargada en cass de malaura e neiv. Cun ils 5 dretgs, acquistai dell' alp dal possessur dil davos cuolm, ei il diember dretgs-matg de tala corporaziun sereducius da 150 sin 88. Questas cumpras han augmentau l' alp cun la megliera buccada terren e meglierau quella cun reducir la pasculaziun dil matg. Da l' altra vart ha la cumpra muntau ina considerabla perdita de funs cultivau ed augmentau la scartezia de cuolms en vischnaunca. Igl areal acquistau, sisum en sia gronda part numnaus „Acla-su“, ha s' extendiu d' enasisum, pauc sut las stallas onstruidas 1935/36, sper la caplutta de s. Brida engiuviars entochen giutier ils cuolms oz aunc existents.

L' alp Russein de Trun, aschia numnada pervia de sia derivonza sco feudum della claustra de Mustér en favur de vischins de Trun visavi l' alp Russein-Mustér, concedida della claustra a vischins de Mustér, porta aunc oz quei num, malgrad che 46 dretgs de quella ein posteriuramein daventai proprietad della vischnaunca de Sumvitg. — Senza dubi eran vischins de Trun ensem cun tals de Mustér gia vidavon fittaders de quell' alp, essend las alps sin territori de Trun lura sco oz insufficientas per cuvierer ils basegns dils purs de leu. Quella relaziun malsegira han igl avat ed il convent de Mustér midau en statteivladad cun accordar ina mesadad dell' alp Russein ensem cun l' alp Punteglias sco feudum arteivel a vischins de Trun encunter in perpeten tscheins annual de treis tschenès caschiel e dua stera pieun. ¹⁰⁵⁾

Als respectivs vischins de Trun e Mustér era l' entira alp de Russein vegnida surdada dalla claustra nundividida. Sut mistral regent Pieder Berther han per vischins de Trun mistral Giachen de Sax e mistral Giachen Wolf plonschiu entuorn 1560 encunter vischins de Mustér, representai entras Marti Carscheder e Thöny Turtenga, sin partiziun de quella alp. Cun l' execuziun della partiziun ei ina commissiun de tschun dels per vart vegnida autorizada dalla dertgira: de Trun mistral Giachen de Sax, mistral Giachen Wolf, Riget Maissen, Jan Wuroz e Tscheng Darvella; de Mustér Thony Turtenga, Martin Seckelmeister, Benedetg Tschur, Valentin e Luzi Jan Durgai. Tenor la partiziun haveva l' aua

¹⁰⁵⁾ Document de 1461 egl archiv communal de Trun.

della val gronda en caussa principala de sparter las duas alps.¹⁰⁶⁾ — Ina brev corroborada cun sigil sur tala partiziun ei buca vegnida extradida allas parts. Per tala han quellas instanziau ed obteniu ella miez mars 1602 da mistral regent vegl landrechter Paul de Florin.¹⁰⁷⁾ Quella ei conforma alla sentenza de mistral Pieder Berther. Tenor numnai documents dueva il Cuolmet udir a Russein-Mustér, mo ei denton tras entelgientscha amicabile denter las alps dils 20 de november vegnius renconuschius per appartenents a Russein de Trun. Las duas alps de Russein ein primariamein vegnidas cargadas cun vaccas e cun biestga schetga, pli tard mo cun vaccas. Russein de Trun carga presentamein mo genetschas. Russein-Mustér dumbra oz 140 dretgs de vaccas, Russein de Trun mo 121, schegie ch'omisduas alps debitavan alla claustra il medem quantum caschiel e Russein de Trun ulteriuramein aunc dua stera pieun. Senza dubi deriva quella differenza dacheu, ch'ils vischins de Trun havevan 1461 sper la mesa alp Russein aunc obteniu l'alp Punteglias per feudum.¹⁰⁸⁾

L'alp Punteglias ei suenter la surdada tras avat Gion de 1461 per feudum a vischins de Trun restada en mauns della vischnaunca entochen 1624. Tal onn ha Trun cediú „Punteglias-sut“ a particulars de quei liug per 400 renschs senza grevezia, resalvont il tscheins debitaus alla claustra. Dacheu sclarescha, ch'ina part dil tscheins tenor document de 1461 — la dua stera pieun — era vegnius plazzaus sin quei effect. — Tier tala vendita haveva la vischnaunca denter auter resalvau liber transit per las cauras e nuorsas ed autra biestga de ses vischins tier las Punteglias-sura, nunder resulta, che la vendita ha cumpegliau mo la part giubass della val.¹⁰⁹⁾ La brev de vendita numna ils cumpraders mo „vischins“ e „personavels“. Ord mauns de tals sto Hans Ulrich Steiner de Winterthur haver acquistau entuorn 1697 quei effect. Entras ina entelgientscha dils 28 d'october de quei onn vegn dalla vischnaunca scumandau a quel d'alienar

¹⁰⁶⁾ Protocol della dertgira de Mustér egl archiv cantonal a Cuera.

¹⁰⁷⁾ Dr. C. Decurtins, Die Disentiser Kloster-Cronik des Abtes Jacob Bundi, Beilage VI.

¹⁰⁸⁾ Pli detagliau sclariment sur il svilup historic della alp Russein de Trun cuntegn ina lavur publicada sur quella en „Igl Ischi“, annada XVI.

¹⁰⁹⁾ Document de vendita, registraus egl urbari vegl de Trun.

l'alp ord vischnaunca e de far pli grond diever vid la lenna de quella, ch'il basegns della casa e della miniera damondi, sinaquei ch'ei neschi buca prighel de lavina per il vitg de Trun. — Tenor protocollaziun a Trun comparan gia 1699 mistral Hercli Caprez e statthalter Andreas de Funs sco proprietaris dil medem effect, naschend denter quels e la vischnaunca danovamein la questiu concernent l'extensiu dil diever vid igl uaul, en la quala els han stuiu secuntentar cun il quantum necessaris pils baghetgs e pil barschar, stuend renconuscher ch'igl uaul hagi de restar e survir per protecziun encunter la lavina. Cura e co la vischnaunca ha reacquistau la proprietad della alp resulta negliu. Enconuschentamein ha quella 1742 surdau quei effect ensemen cun l'alp Cavradi alla pervenda de Trun sco equivalent per la dieschma-pintga sli-giada, la quala apparteneva al plevon.

Sco l'alp Punteglias ein era omisduas alps Zavragia, Z a v r a - g i a - d a d o r a e Z a v r a g i a - d a d e n s, situadas sin territori de Sursaissa, dad in temps stadas proprietad della vischnaunca de Trun. Ferton che Zavragia-dadens ei 1522 documentada sco „Hans Hermans Alp“ resta igl origin della gronda e biala alp Zavragia-dadora nunsclarius. — El medem mument cun Punteglias (1624) ha la vischnaunca de Trun cedi omisduas alps „ihren eignen alpen baidt Savragen“ ad in consorzi de nunnumnai particulars.¹¹⁰⁾ Ord l'alp Zavragia-dadora para d'esser vegniu scaffiu ina alp cun dretgs. Oz dumbra quella, cargada mo cun biestga schetga, pli baul silmeins per temps era cun vaccas, 65 dretgs, ch'ei en pluralitad vegni acquistai da vischins de Sursaissa. Per francar quels per adina en siu possess, ha quella vischnaunca cumprau 35 dretgs appartenents a ses vischins, semeglientamein sco quei ei succediu a Sumvitg cun ils dretgs de vischins de leu vid l'alp Russein de Trun. Quei decuors illustrescha la part umbrivauna dellas alps cun dretgs. — L'alp Zavragia-dadens ei pli tard daventada proprietad della caplania de Zignau ed ei da quella entras contract dils 15 de mars 1795 vegnida cedida a colonel Ludovic de Caprez.¹¹¹⁾ Ord mauns dils artavels de tal ha ina famiglia Tomaschett de Trun acquistau quella.

¹¹⁰⁾ Document de vendita, registraus egl urbari vegl de Trun.

¹¹¹⁾ Document egl archiv communal de Trun.

L'alp de Mun ei da vegl enneu per analogia alla alp Nadéls-dadens stada dividida en 78 dretgs matg, quasi exclusivamein appartenents als possessurs dils vischinonts cuolms de Mun, ed en 78 dretgs-stad, ils quals vegnan cargai cun biestga schetga. Sco ils possessurs dils cuolms de Nadéls han era tals dils cuolms de Mun, ultra della pasculaziun tenor diember de dretgs, il dretg de retrer la lenna ord igl uaul della alp, necessaria per il manteniment e la reconstrucziun dils baghetgs, pellas classenas e per barschar.

L'alp Cavradi a Tujetsch, pli da vegl proprietad de quella vischinonza, 1680 d'artavels de Flurin Spescha de Trun e silsuentter della vischnaunca de Trun, ei sco allegau 1742 vegnida incorporada als beins-pervenda de Trun.¹¹²⁾

Agricoltura e tratga de biestga

La proprietad dils singuls vischins della cultira agricola ei d'in temps stada smesada considerablamein entras las grondas possessiuns della claustra de Mustér sin territori de Trun. Quella era proprietaria della cuort claustrala cun curtins ed il vischinont grond bein „Quadra“ dadens il vitg, dil grond bein „Marias“ sut Rabiun cun dus baghetgs, dil „Plaun-dadens“ a Zignau, consistentes ord ils vischinonts beins „Vricla“ e „Craps“,¹¹³⁾ d'in grond cuolm a Barcuns, oz dividius en dus e dil prau de Rensch, ils dus davos loghens cun bia uaul dentuorn. Era formavan ils beins „Las sorts“ a Trun ed a Zignau, stai cedi per urbanisaziun a privats, pli da vegl buca funs cultivau. Tonaton stueva da quei temps senza vias de transport vegnir plantau ina gronda quantitat graun buca mo per cuvierer igl agen basegns dils purs e per satisfar allas fundaziuns de spenda d'annualmein 400 curtaunas, eregidas en favur dils paupers, mobein era per annualmein saver furnir la dieschma alla claustra de Mustér, consistente per Trun ord 171 stera salin, $83\frac{5}{8}$ stera seghel e $44\frac{2}{5}$ stera dumiec. Tractond la part dieschma, debitada a Trun al plevon sin p. 24 e suandontas cheuavon, ei vegniu

¹¹²⁾ Pareglia nota 97 della presenta lavur. Document no. 25 digl archiv communal de Trun.

¹¹³⁾ Brevis de feudum, concernent il bein „Vricla“ de 1527 e concernent il bein „Graps“ dils 14 de schaner 1534, egl archiv claustral.

allegau, che la dispeta denter las vischnauncas della Cadi e la claustra seigi vegnida definida 1737 entras sentenza de compromiss, la quala ha stabiliu la sligiazion della dieschma encunter daner.¹¹⁴) La summa, che ha tuccau a Trun de pagar per tala sligiazion, ha muntau sin 4376 renchs e 20 rizzers, senza esser quintau en quella igl importo pella sligiazion della part dieschma, debitada al plevon. Ina considerabla augmentaziun dil terren d'agricultura ha la vischnaunca empruau de recavar 1703 cun divider en sorts igl entir terren communal, numnaus „Ognius“ denter il Rein ed il funs de privats daven da la punt Zignau entochen entier la punt Rensch. Ina commissiun de 14 commembers ha elaborau in relativ statut, che conteneva en 20 artechels diversas prescripziuns ariguard classenas, purteglas encunter la via vedra, dustonzas encunter il Rein, dutgs de schuar, temps de cultivar e de raccoltar etc.¹¹⁵) Ei resta nunenconuschent tgei decuors e tgei finizien questa interpresa ha giu. Senza sufficientes rempars encunter il Rein ei quei territori repetidamein vegnius inundaus, leutras devastaus e turnentaus en siu anteriur stan d'ogniu e de pasculaziun. — Cun meglier success ei ina semeglionta scaffiziun de sorts, dellas „sorts sogn Mattias“, vegnida exequida 1847, sco exponiu en il quint capetel.

Sco ina epidemia ha regiu a Trun viers la fin dil schotgavel ed alla entschatta dil schenivavel tschentaner la tscherca suenter terren de vischnaunca en igl ault sco en la bassa, per crear ordlunder beins de cultura (runcas) e per arrundar ed engrondir principalmein beins de cuolm. Per supprimer semegliontas damondas ha la vischnaunca repetidamein scumandau entras conclus alla suprastanza d'empalar talas tier las radunonzas communalas. En semeglionta maniera ei savens vegniu encuretgh de liberar praus allontanai dal pastg cumin per far ordlunder cuolms.

La pasculaziun cumina, ina saluteivla instituziun derivonta dalla veglia cuminonza della „mark“, regia aunc ussa a Trun igl atun per la biestga ed atun e primavera per ils tiers manedels. Sia

¹¹⁴) Sentenza publicada da Dr. C. Decurtins ella Crestomazia raetoromontscha, tom VI, pag. 421.

¹¹⁵) Cudisch vegl de protocols per Trun, secund tom, p. 47 e suandontas.

gudida ei taxada dalla vischnaunca sco autras gudidas vid beins communalas ed ei protegida tras limitaziun dil temps de pascualaziun, de segar tersiel e de cultivar.

L'agricultura e la tratga de biestga ein adina stadas quasi l'exclusiva occupaziun della populaziun de Trun. Ditg neu ha il negozi de biestga principalmein consistiu en la vendita de stiarls castrai en l'Italia-sura, pli tard ha il negozi de vaccas e genetschas en la Svizzerabassa, en Baviera ed en l'Italia prevaliu. — Aunc avon ch'il cantun hagi égl aviert sin la promoziun della tratga de biestga, ha la vischnaunca ils 11 d'avrel 1855 relaschau in regulativ, risguardont ils taurs de raz, cun prescripziuns concernent grondezia, fuormas e peil e cun instituir ina premiaziun etc. En scadina dellas quater squadras de Trun stueva dals possessurs de muvels vegnir teniu in taur de raz en roda.¹¹⁶⁾

Pli baul vegneva il latg dils muvels temps d'unviern purtaus dals purs a casa e caschaus leu, survend quel ni ses products exclusivamein per nutriment dellas famiglias. Quei sistem ei vegnius cassaus entuorn 1850 entras l'erecziun dellas cascharias comunablas, eregidas a Trun ina per squadra: a Trun-vitg, a Campliun, a Darvella ed a Zignau. Quellas han, resalvont tala de Zignau, stuiu ceder alla moderna cascharia centrala, baghegiada 1932 a Trun-vitg.

Industria e traffic

L'emprema industria a Trun ha s'occupau cun l'explotaziun dellas mineralias. — Appartenent il regal dellas minas sco ils auters, p. e. tals della catscha e pesca, dal temps vegl exclusivamein al cau feudal, en la Cadi agl avat de Mustér, ha quel lura era contrahau persuls sur la concessiun d'explotaziun. Cun la carschenta emancipaziun dil Cumin ha il cau denton era stuiu parter ils regals cun lez e sias vischnauncas. Ils contracts d'explotaziun ein buca dapertut existents, nua ch'ins enconuscha ils interpretiders. Denter las minieras della Cadi paran talas de Trun de haver giu in special esit. Gia la cronica de Fortunat Sprecher, menada entochen 1617, menzionescha l'esistenza de minas d'argien,

¹¹⁶⁾ Cudisch de protocol de vischnaunca, secund tom., p.72.

d'irom e de fier a Trun. — Oravon seigi cheu renvieu alla lavur speciala „Las minieras de Trun“, publicada 1898 ella annada II digl „Ischi“. Il present capetel sto vegnir restrenschius sin ina summarica survesta de lezza e sin la completaziun daventada pussivla entras la scuvretga de novs documents. Tals sclareschan en interessanta maniera gest ils emprems interpretiders.

Circa 1562 ei Georg Besserer d'Ulm en Württemberg documentaus sco in tal.¹¹⁷⁾ Per l'explotaziun de sias minieras a Trun haveva quel engaschau Hans Erlacher, in experimentau um competent de Schwaz (Tirol), al qual la regenza tirolesa haveva repetidamein surdau commissiuns ed inspecziuns de quella branscha en Ungaria ed en Boemia. Gest duront sia dimora a Trun ei quel per ordra digl imperatur e cun consentiment de siu patrun Besserer serendius a Kutttemberg en Boemia, liug enconuschent pervia de sias minas d'argien e de fier.¹¹⁸⁾ La circumstanzia, che Trun possedevas las medemas minas, a Punteglias talas de fier ed a Nadéls de plum contenend argien, vegn haver stimulau Besserer tier siu consentiment. Erlacher ei returnaus a Trun, pertgei 1570 cuort suenter la mort de Georg Besserer tschenta capitani Baschly de Castelberg, sco ugau d'Erlacher e de sia dunnina Regina entras landrechter Pieder Berther sco assistent, ina pretensiun encunter giuncher Hans Jacob Besserer, representaus entras landrechter Geli Mayssen, avon mistral Menisch Buldet e la dertgira della Cadi. Hans Jacob Besserer ha rispundiu de buca esser il sulet artavel de Georg Besser — en tut seigien els tredisch — e dumandau suspensiun, la quala ei entras sentenza stada admissa.¹¹⁹⁾ 1576 ei Besserer staus en questiu cun ils vischins de Bergugn, ils quals havevan sequestrau de siu fatg, fagend valer d'haver bandunau quella vischnaunca ed esser daventaus „Pundsmann“ de Trun.¹²⁰⁾

¹¹⁷⁾ Georg Besserer ei 1563—1568 daventaus creditur d'Albrecht Arbogast de Hewen, uestg de Strassburg, per 5000 renschs cun obtener il segneradi de Trin per hipoteca. — Hans Erni, il signuradi de Trin en „Il Grischun“, annada VIII, no. 33 (1913).

¹¹⁸⁾ Archiv der Landesregierung Innsbruck: Geschäfte von Hof, 1567, S. 203; Missiven an Hof 1567, S. 416, 419.

¹¹⁹⁾ Staatsarchiv Graubünden, Einvernahmeprotocoll der Gerichtsgemeinde Disentis, S. 144.

¹²⁰⁾ Bundesprotokoll gemeiner III Bünde vom Jahre 1576, S. 86/175.

Suenter ch' ils dus Besserers havevan explotau las minas de Trun duront quendisch onns, venda Hans Jacob quellas 1576 ad Imbert Berseth ded Erlach, cantun Bern, domiciliaus el marcau de Bern. Ils mieds pecuniars de Berseth paran denton d'esser stai memia levs per garantir ad el ina liunga explotaziun de num-nadas minieras. Ses emprests tier privats de Trun, principalmein tier Zipert Schnider en igl importo de 100 crunas, las restonzas de deivet a Besserer e per vivonda e bubronda, per pagaglias e menadiras tier auters 21 crediturs han caschunau, che las autoritads dil cumin della Cadi ein cun istanza dils 24 de zercladur 1577 ed il landrecht ed igl cussegl della Ligia grischa cun tala dils 5 d'uost dil medem onn per commissiun stai necessitai de spluntar tier il „schultheiss“ ed il cussegl dil marcau de Bern per effectuar il pagament. En talas istanzas vegn allegau, che comparend Berseth cun il pot de Bern en colurs a Mustér cun novas empermischuns de pagar, hagi quei dau entgina speranza e menau ils crediturs per influenza principala dil „pot en colurs“ tier in niev termin de spetga, mo seigi tonaton restau senza resultat. Curche Zipert Schnider seigi silsuenter sez serendius a Bern, seigi el leu vegnius retscharts dals parenzs de Berseth cun schliata luna e pintga curtesia etc.¹²¹⁾

Suenter las experiencias fatgas cun Berseth vegn Hans Jacob Besserer haver sedau tutta breigia, che siu capital investi en las minieras de Trun davanti rendeivels. Ins sto perquei supponer ch'il niev contract d'explotaziun dellas minieras della entira Cadi de s. Martin 1606, dil qual el separticipescha era sco interpretider, seigi d'attribuir a sia iniziativa. — Tal di ed onn surdatan avat Giachen Bundi, priur Giachen ed igl entir convent, mistral Hans Berther, il statthalter, il seckelmeister ed ils cussegls de tuttas appartenentas vischnauncas en num de tuts vischins digl entir cumin, per els, lur artavels e vegnentsuenter d'ina vart als signurs Johann Paul e Wilhelm Wertemati — Franki, Johann Jacob Besserer von Rohr ed Johann Caspar Diemar ed a lur artavels e vegnentsuenter de l'autra vart tuttas minieras sin igl entir territori della Cadi per in tscheins annual de 50 renchs à 15 buns bazs e 60 rizzers l'in, pagabels de s. Martin.

¹²¹⁾ Stadtarchiv Bern, Bündnerbuch A, S. 901 e 905. Abschriften im Staatsarchiv zu Chur.

Entras il sura contract e tal della firma Wertemati-Franki cun vicari J. de Salis dils 21 de zercladur 1606 se presenta quella renomada famiglia pella emprema gada ella historia d'exploziaun de minas grischunas. Numnada famiglia d'enorma beinstonza era de Plurs. Siu casti ei 1618 staus preservaus dalla horribla catastrofa, succedida entras l'erupziun dil vischinont cuolm Conto, la quala ha satrau quei flurent vitg e sesanfla oz sco monument nazional en posses dil stat italian. — Ils Besserers appartenevan ad ina pussenta famiglia de patriziers ded Ulm. Semegliontas relaziuns selaian era presumar tier la famiglia Diemar, tonpli che tuts treis contrahents stevan in cun l'auter en parentella. Questa societad purscheva aschia buna garanzia pella executiun dil contract. Tonaton ei quei buca severificau, returnond Diemar la suondonta primavera buca da siu viadi a casa.¹²²⁾ Il medem avat de Mustér Giachen Bundi surdat gia 1609 tuttas minas sin territori de siu segneradi a Martin Camenisch de Tumein ed a Heinrich Huber de Turitg eucunter in tscheins annual, che vegn buca numnaus.

Era sur l'executiun de quest contract constat negliu pli bia. Cuort suenter compara denton Caspar Willading, in patrizier dil marcau de Bern, en possess dellas minieras de Trun. Carteivel eis el staus en relaziuns cun siu convischin de Bern Imbert Berseth, las qualas han menau el leutier. Apparentamein ei meister Hans Willi, numnaus sco „Schaffner“ de minieras en la Cadi, ils beins dil qual ein vegni confiscaj dallas III Ligias ed il qual ei pervia de survetsch venezian d'uiara 1615 vegnius privaus de ses dretgs honoraris e bandischaus ord la tiara, staus en survetsch tier Willading¹²³⁾. Quei sto medemamein esser stau il cass tier meister Hans Gritz, il qual rapporta ils 13 de november 1618 sur las minieras de Trun a vicari J. de Salis¹²⁴⁾.

Suenter la mort de Caspar Willading comparan dus auters patriziers dil marcau de Bern cun la pretensiun, ch'ei vegni ren-

¹²²⁾ L. Juvalta-Cloeta, *Urkundliche Ergänzungen zur bisherigen Darstellungen der Geschichte des Bergbaues in Schams 1605—1630*. Bündn. Monatbl. 1937, No. 12, Note 14. — Ina extendida burgameina empau defecta cun la signatura B 1892 en la biblioteca cantonala grischuna cuntegn il numnau contract concernent las minieras della Cadi.

¹²³⁾ Kantonsbibliothek Chur, Archiv von Tschärner, Folio 53/183.

¹²⁴⁾ Kantonsbibliothek Chur, B 1895, Gebundene Papierurkunden am Schlusse.

conoschiu ad els legals dretgs vid las minieras de Trun, stadas en possess digl avonnumnau. Quels, Nicolaus de Mülinen, commember dil cussegl dil marcau de Bern, e Hans Rudolf Wagner, Landvogt a Nyon, pretendan de vegnir mess en possess dellas minieras de Trun e vegnan susteni entras in memorial dil Schultheiss ed il cussegl dil marcau de Bern dils 25 de schaner 1619 adressaus als caus dellas III Ligias.¹²⁵⁾ Sin ordinaziun dils caus ei stau fixau dertgira sils 8 de fevrer 1619¹²⁶⁾, dalla quala para d'esser stau corrispundiu al petitum, semanifestond silsuenter silmeins de Mülinen sco explotader dellas minieras de Trun.¹²⁷⁾ Nicolaus de Mülinen e Hans Rudolf Wagner ein omisdu curdai ils 11 de settember 1620 en la battaglia sper Tirano, igl emprend sco colonel e suprem commandant dils treimelli umens truppa auxiliara tarmessa da Bern e Turitg per susteniment dellas III Ligias tier la reacquista della Valtlina, il secund sco capitani d'ina compagnia de 300 umens de tala truppa¹²⁸⁾.

Entras istanza dils 4 de matg 1621 tier las autoritads dil marcau de Bern sustegnan il Bürgermeister ed il cussegl dil marcau de Cuera ina pretensiun de lur convischin scarvon Gion Tschärner encunter ils artavels de siu cusrin Nicolaus de Mülinen, derivonta dalla administraziun dellas minieras de Trun. — Sco suandont explotader de talas minas d'argien ei in cert Wyss de Bern succedius a Mülinen, daventond leutras finanzialmein ina unfrenda.¹²⁹⁾

La sort dellas minieras de Trun dapi l'explotaziun entras il davos signur bernes Wyss resta nunenconuschenta entochen 1694. — Ils 14 de fenadur de quei onn surdattan igl avat de Mustér ensemen cun il mistral, il cussegl ed il cumin las minieras de Nadéls e Punteglias sper Trun encunter in tscheins annual a Hans Ulrich Steiner de Winterthur. La documentaziun scretta

¹²⁵⁾ Landesakten im Staatsarchiv zu Chur: Originalschreiben vom 25. Januar 1619.

¹²⁶⁾ Neuer Sammler, V, S. 174.

¹²⁷⁾ Neuer Sammler, ibidem.

¹²⁸⁾ Moor Conradin, Geschichte der Republic gemeiner drei Bünde, S. 509 und 526. — Planta P. C. Geschichte von Graubünden, dritte Auflage, S. 222 und 224.

¹²⁹⁾ Neuer Sammler, IV, S. 174.

de tal contract ei vegnida provedida cun ils sigils digl avat, dil Cumin e digl interpretender. Ei constat, che Steiner ha mess en acciun l'explotaziun, mo buca per con ditg.

Il suandont contrahent cun avat Frank de Frankenberg ed il magistrat de Cumin concernent las minieras de Punteglias ei staus colonel e landrechter regent, barun Gion Antoni de Schauenstein e Buol. Entras quei contract dils 20 de fevrer 1750 obtegn igl interpretender il dretg d'explotar talas minas durant 50 onns encunter in tscheins annual de 40 renshs, pagabels de s. Gieri la mesadad alla claustra e la mesadad alla vischnaunca de Trun.¹³⁰⁾

Suenter che colonel de Schauenstein e Buol ei vegnius acceptaus sco vischin de Trun e silsuenter sco vischin della Cadi, era el elegibels sco landrechter, il qual ei daventau 1744, 1750 e 1753. El era silmeins per temps sesents a Trun, nua che sia feglia barunessa Maria Francisca, morta ils 26 de fevrer 1800, ei satrada.

Al contract serraus 1750 cun igl avat e cul cumin ei ils 30 d'avrel suandau in contract special cun la vischnaunca de Trun.¹³¹⁾ — Tenor Carl Ulisses de Salis-Marschlins han las lavurs exequidas da colonel de Schauensteins e Buol vid las minieras de Punteglias custau grevs daners, senza esser stadas accompignadas d'in adequat resultat.¹³²⁾ — Allegau contract de 1750 ei staus il davos enconuscent, el qual igl avat ed il Cumin ein sepresentai sco contrahents concernent l'explotaziun de mineralias sin territori de Trun. Suenter ch'il sogn imperi roman de naziun tudestga ha ils 6 d'uost 1806 contonschiu sia fin, ei quei sco tier tuts ses prencis era stau il cass tier il prenci-avat de Mustér, tier il qual tuts dretgs de supremazia ord il temps feudal eran gia vidavon sblihi ni ton sco svani. Da lu daven contraheschan las singulas vischnauncas persulas en fatgs de minieras.

Dapi l'explotaziun sin fundament dil contract de 1750 han las minieras de Trun ruassau entochen 1818. Mistral Peter Demenga de Mesauc, domicilaus cun in negozi a Glion, ha denton emprau de dar nova veta allas minieras el Grischun. Per effectuar l'explotaziun de talas a Rueun, Sursaissa, Casti e Daspin, ei reussiu ad el la constituziun d'ina societad de signurs d'Appenzell e S. Gagl.

¹³⁰⁾ Urkundenregesten des Hochstiftes Chur, Mappe B, No. 19, m.

¹³¹⁾ Contract publicaus en „Igl Ischi“, annada II.

¹³²⁾ Neuer Sammler 1806 (zweiter Jahrgang), S. 536.

Quella ei denton sedisolvida gia 1812. Silsuenther eis el seconcentraus sin las minieras de Punteglias. Sco concurrent pella execu-ziun de tala idea arriva Peter Heinrich Karg de Briganzia a Trun. Ei vegn fatg canera cun la caussa ed encuretgh de gudignar persunas d'influenza per quella. Il resultat final de quei operar ei stau la scaffiziun d'ina societad d'aczias, consistente principalmein ord commembers de Trun e dellas ulteriuras vischnauncas dil contuorn. Directur della fatschenta daventa Demenga, ferton che Karg vegn impieghaus sco „Oberbergmeister“. Las aczias emessass dateschan dals 5 de november 1818 cun in text parallel romontsch e tudestg. Essend bein stau l'emprema gada, ch'in tetel d'aczia ei vegnius stampaus per romontsch en la Cadi, seigi la versiun romontscha publicada.¹³³⁾

Suenther che Karg haveva desistiu de siu contract d'affitaziun dellas minieras, serraus per 24 onns cun Trun ils 20 de fenadur 1818, ei in tal vegnius erigius ils 15 de november 1818 denter la vischnaunca ed avonnumnada societad aczionara sut circa las medemas clausulas e pil medem spazi de temps. Cun sacrificar biars daners ha quella construiu ils baghetgs necessaris ed entschiet las lavurs vid las minas a Punteglias. Sut ils dus directurs Demenga e Staffoni de Brescia, il secund eligius suenter la mort digl'empren, mo l'in ni l'auter capavels per empalar la fatschenta, ha quella cun haver consumau 145,000 renschs pudiu exister strusch

¹³³⁾ Cun Dieus

En agid!

Certificat de Proprietat.

Al signur . . .

vegn ei entras il present Document assignerau tier il Dretg d'in' Actia enten la Ferrareza de Trun, de maniera ch'El observond las Obligatiuns d'il Tractat sotial, po cun quell' Actia, sco ina Proprietat vera et incontestabla, da cheu d'envi suenter siu plascher handliar e trafficar, vender e barattar, hypothecar, schengigliar e schar artar e ch'el vegn declaraus, en conformitat della sura ad El sigerad' Actia partecipeivels de tutt schuber cun Agit de Diu semanifestond gudoign.

Scadin nief Possessur della praesenta Actia vegn cur ch'El surpren effectivamegn quella, dar directa Notizia de quei alla Societat della Ferrareza. Trun ent il Cumin della Cadi ils 5 de Nov. 1818.

LA SOCIETAT DELLA FERRAREZA DE TRUN

et en Num de quella

(sig.) Gion Ant. Frisch, Controlleur.

otg onns. La summa necessaria per regenerar l'interpresa, calculada da signur Bodmer sin 275,000 renschs, corrispundeva buca allas forzas finanzialas della societad. Denton ha ei dau agid cheutras, ch' in niev interprendider ha surpriu igl entir fatg della societad aczionara grischuna. Ei ha buca saviu vegnir eruiu tgi ha effectuai, che la firma franzosa J. F. Levrat a Paris ei 1826 daventada successura della antecedenta, sco pioniera dellas aschi-numnadas societads franzosas, mo buca per ditg.

Suenter paucs onns ha Josef Du Cardonnoy acquistau la entira fatschenta. Formond el cun entgins auters amitgs franzos ina nova societad (nouvelle société), ein las minieras de Punteglias restadas en funcziun entochen 1840 cun occupar in grond diember de luvriers en tuttas modas e manieras. Tier la liquidaziun della societad J. Ducardonnoy & Cie ha Jean Louis Trémeau Soulmê surpriu 1840 tuts effects per Fr. 155,000.— e surdau quels gia ils 24 de matg 1843 a colonel Boussaroque de Lafonte a Paris e consorts per Fr. 134,500.— Entuorn 15 onns han pia numnadas societads franzosas s'occupau cun l'explotaziun dellas minieras de Punteglias ed unfriu leutier aultas summas de daners.

Finalmein ei la firma S. & G. B. Bavier a Cuera daventada proprietaria della ferrarezia a Trun. En siu contract cun la vischnaunca concernent l'explotaziun dellas minieras dils 10 de schaner 1847 fuva condizionau, che, nunvegnend quellas explotas enteifer 12 onns, duei vegnir introduciu in auter rom d'industria, il qual ei daventau entras l'erecziun della filanteria e tisseria de ponn a Trun.¹³⁴⁾

Questa emprema fabrica de ponn a Trun ei vegnida erigida 1863/65 d'ina societad aczionara cun ina expensa d'in miez milliun francs. Las aczias ein de melli francs l'ina ed ein signadas da Valentin Bavier sco president della administraziun e d'Alb. Springer sco directur. Quellas dateschan dils 30 de Zercladur 1864 cun preveder il pagament d'ina emprema dividenda per igl onn de

¹³⁴⁾ Alla damonda, schebein ei fussi aunc oz cunvegnent d'explotar las minieras de Trun, ha Bodmer-Beder a Turitg dau ina risposta negativa (Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paleontologie, Beilageband XI, Stuttgart 1897). Meins pessimistic ha ingenieur Jacques Markwalder a Küssnacht, Turitg, anteriur explotader dellas minas de fier e mangan en Avers e sedisgraziaus leu mortalmein igl uost 1919, s'expectorau oralmein leusura.

fatschenta 1865/66 sin ils 30 de settember 1866. Apparentamein ein las aczias stadas emessas en 250 numeras en igl importo de 250 000 francs, correspondent al medem importo dil capital d'obligaziuns, dividius en 500 de talas à Fr. 500.—, pil qual tuts effects acquistai e baghetgs construi dalla societad cun lur pertinenzas ein registrai sco garanzia hipotecara en l'altezia presuntiva della expensa occurida de Frs. 510 475.—. Sco il pli grond obligazionari compara el cudisch de hipotecas a Trun Friederich Eduard Schoch de Turitg, il qual duei haver furniu las maschinas necessarias pella industria. — Entras contract dils 16 de fenadur 1863 aveva Valentin Bavier acquistau il bein „Curtin-la-crappa“ en la mesira de 1411⁴/₇ fests quadrats denter ils vaus della Ferrera e digl ual della resgia e denter il stradun, per tras quel saver construir la communicaziun adequata tier ils suloms e regress della anteriura ferrarezia-sura, situai denter la Ferrera ed il vau della aua dils mulins, nua ch' il baghetg principal della fabrica de ponn ei vegnius construius. El medem temps ha Bavier acquistau igl aschinumnau „Curtin dil crap“ dadens il vau dils mulins, nua ch'igl baghetg per colurar il ponn ei vegnius erigius. Ils baghetgs construi e lur situaziun han anflau ina biala illustraziun sin ils tetels dellas aczias. En la fabrica sezza ein denter autras maschinas 21 talès vegni installai. Era aveva l'interpresa cumprau in diember nuorsas-merino, che vegnevan per temps pertgiradas en igl anteriur bein claustral Quadra.

Deplorablamein buca per liung temps ha la fatschenta occupau in grond diember persunas, s'anflond quella gia 1868 en liquidaziun. Il davos enconuscent president della administraziun ei suranumnau capo-obligazionari Friedrich Eduard Schoch staus e sper el F. H. Kloubert sco directur. Igl 1 de fevrer 1869 sanflava la „Schafwoll-Spinnerei und Weberei Truns“ en possess della firma Path Brothers & Cie. Limited Oldham.

Da numnada firma acquista Ettore Molo de Milaun entras contract dils 30 de november 1875 ils baghetgs e regress della fabrica de ponn a Trun pella summa de Fr. 62,500.—, midond quella en ina fabrica de materia de pupi (Papierstoff-Fabrik Truns). En tgei relaziuns Schoch era aunc restaus cun quella fatschenta resulta negliu. Denton declara quel ils 12 d'uost 1876, sco conpossessur cun Molo della fabrica de materia de pupi a

Trun, d'esser daventaus culpents a Caspar Jenny a Ziegelbrücke la summa d'emprest de Fr. 70,000.—. Sco udiu, era ei reussiu a Schoch de gudignar il giuven Molo pella interpresa e de sefar libers de quella, pertgei ils 14 de fenadur 1879 ceda il davosnumnau persuls quella per proprietad a Caspar Jenny.

Entochen quei mument aveva la vischnaunca de Trun aunc mai surdau per agen la forza d'aua della Ferrera als possessurs della fabrica. Bein aveva ella concediu ils 17 de matg 1875 il diever de quella gratuitamein per 8 onns a Schoch e Molo, sco ella aveva fatg la medema concessiun alla anteriura fabrica de ponn. — Schebein Jenny ha enzacu giu el senn de metter en funcziun la fabrica de Trun, resta dubius. Quel aveva, sco ei vegniu risdau, tschenta alla vischnaunca la damonda alternativa pella concessiun della forza della Ferrera per agen ni sin in pli liung spazi de temps per diever. Curche la vischnaunca ha denton entras conclus dils 30 d'october 1881 rispundiu cun conceder il diever de quella duront 60 onns encunter in annual tscheins de Fr. 300.— ed ulteriuras resalvas, ei la caussa stada finida. Igl ei vegniu transportau daven maschinas ed autras caussas. Perfin il baghetg, il qual surveva alla fabrica per colurar il ponn (la ferbra), ei vegnius discuvretgs de siu tetg e la lenna de construcziun de quel menada engiuviars. Ton ei cert, che Jenny saveva buca bein patertgar ad ina realisaziun de ses plans a Trun, senza posseder la forza della Ferrera per agen.

Svidada da tuts indrezs de maschinas, era ei aunc meins lev d'anflar in cumprader pella fabrica de Trun, aschia che quella ei il fenadur 1894 entras l'intermediaziun d'ingenieur Marchion vegnida offerida de cumpra alla vischnaunca senza. Entas contract dils 3 d'uost ha quella acquistau numnau effect cun appartenents regress ord mauns d'ingenieur Jacob Bäumlin a Turitg per Fr. 18,000.— ed ha 9 onns pli tard, ils 3 de november 1903, cedi quel — questa gada inclusiv dretgs vid la forza della Ferrera — per Fr. 50,000.— a dunschala Mathilde Druyon de Tarascon, Frontscha. Ei seschass exponer bein enqual reminiscenza de tala vendita e quei che ha rentau lundervi. Denton ha la caussa anflau ina buna sligiazion ed ils 16 de schaner 1938 ha signur Fidel Tuor de Sumvitg a Trun cun pli che 200 impiegai e luvriers

saviu festivar la nuninterrutta existenza de 25 onns fabrica nova de ponn a Trun.

Formond Tuor cun entgins amitgs ed enconuschents ina societad collectiva sut il num „Fabrikgesellschaft Truns Huonder & Cie“, ha quella ils 23 de zercladur 1912 obteniu igl entir effect, sco staus cediis a dunschala Druyon, da quella entras cumpra per Fr. 40,000.—. Trun ha per quei importo acceptau la societad sco debitura e renunziava alla differenza de Fr. 10,000.— en favur della vendidra, cun condizionar dretgs publics de transit sur il bein.

Ils 24 d'october 1913 ein ils baghetgs, segirai tier il niev institut cantonal de segirada encunter fiug, daventai l'unfrenda d'in barschament. Era igl indrez ei leutier vegnius destruius u donnegiaus. Tier tala caschun ei la societad sedisolvida, sortend entgins commembers, seconstituend danovamein igl 1. de mars 1914 sut la firma „Fabrikgesellschaft Huonder, Tuor & Staudenmann“ pella reconstrucziun dils baghetgs e digl indrez della fabrica de ponn. — Ils 15 d'avrel 1918 ei la fatschenta vegnida engrondida entras l'acquistà della anteriura vischinonta pli pintga fabrica de ponn, appartenenta a Pajarola Francestg e Cathomen Mattias, en la quala ei dapi 1929 endrizzau la fabricaziun de vestgadira. Ils 23 d'uost 1926 ei seformau la societad aczionara „Tuchfabrik Truns A.-G. (Fabrica de ponn Trun S. A.)“, la quala ha surpriu activa e passiva della anteriura societad collectiva.

En il baghetg principal ein oz 27 talès gronds en funcziun cun aunc in talè de campions dasperas.

La fatschenta ei statda dalla entschatta enneu sut direcziun de Fidel Tuor ed ha prosperau aschia, ch'ella occupescha d'onns enneu pli che 200 personas.

Ufficials ed autras personas meriteivlas

La historia de scadin liug seconcentrescha en general sils evenements succedi en quel e sin las personas de leu, che han enzacu giugau rola. Ei resta perquei d'era tener revista en questa direcziun. — Daveras sa Trun enumerar in cuntenteivel diember de personas, che han el decuors dil temps acquistau merets ton el survetsch della baselgia sco en tal dil stat.

Ordeifer la biala retscha de spirituals oriunds de Trun tenor la gliesta publicada el capetel „la pleiv“, ein sorti da quella vischnaunca ils dus avats della claustra de Mustér Nicolaus Tyron 1584--1593 ed Adalgot Waller 1826—1846, Giachen de Antonys sextar della catedrala de Cuera 1744—1775, Dr. Flurin Decurtins domprobst de quella 1861—1873 e Dr. Flurin Spescha canonì ex-
traresidenzial 1890—1920.

Dil stan secular ein de menzionar

a) Ministerials della claustra de Mustér:

1. Olricus de Crestazia, documentaus 1261 el contract de pasch d'avat Heinrich de Werdemberg cun ils signurs d'Orello de Locarno;

2. Gulielmus de Passel (Phiesel), numnaus el medem document;

3. Giuncher Cristoffel de Ringgenberg, derivonts d'ina famiglia ministeriala della claustra, il qual ha 1424 sigillau la brev della Ligia grischa pils vischins de Schons.

b) Landrechters della veglia Ligia grischa:

1. Jacum (Jacob) Martin 1458/59, favorit d'avat Gion d'Ussenport en la brev de feudum de 1461, risguardont l'alp Russein, pervia de sia beneficenza demussada viers la claustra;

2. de Lumbrins (Lumbriser) Hugo 1495/96;

3. de Lumbrins Cundrau 1534/35, 1529 president della delegaziun dellas III Ligias grischunas tier l'emprema pasch nazionala de Kappel, intermediada denter ils confederai svizzers entras las tiaras e marcaus Glaruna, Friburg, Soloturn, Schaffusa, Appenzell, las III Ligias grischunas, Rotweil, Sargans e Strassburg;

4. de Lumbrins Gaudens 1537/38, 1540/41, 1543/44, 1546/47, † 1549 en uffeci tier in naufragi sil lag-sura de Turitg, sper la punt liunga de Rapperswil, returnond dalla conferenza dils caus dellas III Ligias a Baden per contrahar l'allianza cun il retg Heinrich II de Frontscha. Gia 1532 era el cun landrecht Wolf de Capaul de Flem staus delegaus dalla Ligia grischa a Glaruna pella renovaziun della ligia cun quella tiara.

5. de Sax Giachen 1552/53. Sut el ei la brev della Ligia grischa de 1424 vegnida redegida ed engirada danovamein per registraziun dils cumins entras en la Ligia suenter quei onn.

6. de Sax Gion (Hans) 1600/01 e 1603/04. Siu uffeci ei curdaus el temps dils pli nauschs combats de partidas en las III Ligias, duront il qual quella che dominava in mument, terrorisava ils menaders de l'autra entras alzar las bandieras ed instituir aschinumnadas dertgiras nauschas encunter quels. Talas purschevan negina garanzia per giudicatura objectiva. En la vischinonta Italia sura rivalisava la pussonza spagnola cun Milaun encunter la pussonza franzosa-veneziana, spargnond negins mieds per acquistar scadina per ella la favur dils cumins grischuns e dils umens d'influenza en quels.¹³⁵⁾ En quella maniera ei 1602 reussiu a Vaniescha de puder serrar ina alianza cun las III Ligias, che lubeva d'engaschar leu 6000 umens per cass de basegns e liber pass e repass per truppa engaschada en auters loghens. Per quella favur pagava Vaniescha allas III Ligias ina pensiun annuala de 3600 crunas (Fr. 40,000.— valeta hodierna). Quei ha vilentau il statthalter spagnol cont de Fuentes a Milaun talmein, ch'el ha scumandau igl export de graun en las III Ligias e tuttasspediziuns de rauba sur ils pass tier quellass e ch'el ha mess maun vid l'erecziun d'ina fortezia sper ils confins della Valtlina e sper la sbuccada della Adda el lag. — Landrechter regent Gion de Sax ei 1603 staus president della impurtonta delegaziun dellas III Ligias tier il cont Fuentes, che dueva effectuar, che quel desisti de ses scamonds e plans de fortificaziun. Igl ei vegniu projectau ina entelgientscha e Fuentes ha regalau als delegai cadeinas d'aur. L'entelgientscha projectada ei denton vegnida refusada dals cumins dellas Ligias. La Ligia grischha ha instituiu ina dertgira penala encunter ses delegai, la quala ei seradunada 1605 a Glion ed ha puniu quels (landrechter Gion de Sax de Trun, Gion Planta a Razén e landrechter Guglielm Schmid de Glion) scadin cun 200

¹³⁵⁾ Landrechter Gion de Sax retargeva 1603 dalla republica Veniescha 50 fiorini pensiun e sper el ord la Cadi capitani Paul de Florin 30; podesta Giachen Arpagaus 8; ministr al Coray 10; ministr al Pieder Berchter 7; landrechter Menisch Buldet 10; Geli Maissen 6; Geli Nutt 5; statthalter Pedrut de Trun 5; Godenz de Lumbris 5; ministr al Giachen Berchter 6 e Giachen Bardigliun 5. Questas pensiuns ein era per igl onn 1604 restadas circa sil medem pei e quasi tier las medemas persunas. Quei maletg se presenta sco tier il cumin della Cadi era tier auters cumins della Ligia grischha e dellas autras duas Ligias (Biblioteca cantonale grischuna, Rodel dellas pensiuns della republica de Vaniescha per 1603 e 1604. B 1816).

crunas (Fr. 20 000.— valeta hodierna) sut l'obligaziun d'extrader alla Ligia las cadeinas d'aur retschartas dal cont de Fuentes.¹³⁶⁾

Sventireivlamein ei landrechter Gion de Sax igl onn della revolta gronda 1607 cun auters vegnius tgisaus tier la dertgira dellas III Ligias tenuta a Glion. Declaraus culpeivels d'haver retschiert daners spagnols da Beeli de Belfort per instigar tier la revolta e nuncomparend avon dertgira, eis el da quella vegnius punius cun privaziun de ses dretgs d'honor, cun confiscaziun de sia facultad en favur dellas III Ligias e cun esser bandischaus ord la tiara sut smanatscha de 5000 crunas peina per scadina vischnaunca, che laschi contonscher protecziun ad el.¹³⁷⁾

7. De Rungs Sigisbert 1621/22. Quel haveva 1618 funzionau sco scarvon della dertgira nauscha de Tusaun.¹³⁸⁾

8. de Caprez Hercli 1717/18;

9. de Caprez Benedetg 1774/75, 1783/84 e 1786/87.

c) Praefects (Kastenvögte, Hofmeister, aulae abbatis praefecti) tschentai a siu temps dil cumin della Cadi alla claustra de Mustér:

1. de Lumbrins Cundrau 1522, 1527, 1529 e 1537;

2. de Lumbrins Gaudens 1540;

3. Wolf Giachen, numnaus entuorn 1570 en igl urbari de Trun „alter Hofmaister“;

4. Maissen Riget, numnaus 1570 „Hofmeister“ en in protocol de cumin.

d) Officials de Valtlina, tiara subdita dellas III Ligias:

1. de Lumbrins Cundrau, 1537 εμπrem guvernatur (Landeshauptmann) ord la Cadi;

2. de Caprez Mattias, 1765 commissari a Clavenna;

3. de Lumbrins Cundrau 1523/25 podesta a Morbegno; medamein Nay Caspar 1794;

¹³⁶⁾ Ardüser Hans, Rhät. Chronik, Ausgabe von Bott. S. 211 und 212.

¹³⁷⁾ Ardüser Hans, Rät. Chronik, S. 237.— Conradin v. Moor, Geschichte von Currätien und der Republic „gemeiner drei Bünde“, II. Band, S. 317.

¹³⁸⁾ P. Ambrosius Eichhorn, Episcopatus Curiensis, p. 188: Nicolaus Rusca de variis interrogatus conversis ad ligae concelarium oculis, coram Sigisberto de Rungs consule Disertinensi, inscribe aiebat charte tuae, me prorsus innocuum esse, pro rota me interim uti licet, huc illuc vertar, quo imperabitis, in fidei catholicae testimonium aequae paratoque animo morior.

4. Lumbriser Hans 1541 podesta a Trahona; medemamein Berther Nicolaus Giusep 1763;

5. de Caprez Hercli 1691 podesta a Bormio.

6. Syndicatur: de Caprez Hercules 1721; de Caprez Mattias 1731 e 1743.

e) Praefects (Landvögte) a Maienfeld:

1. de Sax Giachen 1549—1551;

2. Wolf Giachen (enstagl de capitani Baschly de Castelberg, ch'ei serendius en Frontscha) 1567—1569;

3. de Sax Gion 1591—1593;

4. de Rungs Zipert 1615—1617;

5. de Caprez Benedetg 1769—1770.

f) Al cumin della Cadi ha Trun dau el decuors dil temps in diember de mistrals, differents deputai dellas dietas della Ligia grischia e dellas III Ligias, sco era silsunter dil Cussegl grond.

g) Representant dil cantun grischun el cussegl nazional:

Dr. Caspar Decurtins 1881—1906. Sco persuna de permanent studi e destinguida eloquenza ha el duront quels onns sviluppau ina gronda activitad politica specialmein en damondas socialas. El ei staus confundatur dell'universitad de Friburg en Svizzeria, alla quala el ha pli tard funzionau sco docent della historia culturala.

* * *

Il quitau per sia segirezia ha adina dumandau, ch'in stat seigi silmeins per sia defensiun en cass de hostilitads e temps burasclus provedius cun truppa e menaders. El secund capetel ei vegniu relevau, che dal temps dils segneradis seigien quels fatgs stai sut controlla e direcziun dils ministerials. Pli tard ha il quitau pella organisaziun della defensiun della patria apparteniu als Cumins ed allas Ligias. — Decrets dil cumin della Cadi dils onns 1672, 1691 e 1701 prevedan, conform agl uorden de defensiun (Wehrordnung) dellas III Ligias¹³⁹⁾, l'obligaziun generala tiel survetsch per defensiun della tiara dal 14avel entochen il 70avel onn, statueschan rigurus camonds de tenor pussonza dellas famiglias seproverder cun sufficientas armas e muniziun ed imponan

¹³⁹⁾ Planta P. C., Geschichte von Graubünden, Dritte Auflage S. 157.

allas singulas cuorts dil Cumin l'obligaziun de procurar pils necessaris exercezis militars ed inspecziuns d'armas, pella nomina dils scharschai e de dus cussegliers d'uiara per cuort. Il til d'uiara della Cadi aveva la suandonta organisaziun: Il mistral en uffeci ei il suprastont dil cussegl d'uiara. Tier campagnas d'uiara meina el la truppa. Ordavon marscha il currier, quel suondan ils tamburs, lu il mistral cul cussegl ed enamiez il „bannerherr“. Scadina dellas quater cuorts dil cumin metta il medem diember truppa. Ils de Medel e Breil van ordavon, quels suondan ils de Trun e Sumvitg, lu quels de Tujetsch ed alla fin quels de Mustér. 140)

Dals officiers e menaders de truppa ord Trun seigien ordavon tals enumerai, che han sededicau al survetsch della patria.

1. de Lumbrins Hugo, giuncher, ei documentaus 1492 sco emprem „banneherr“ della Cadi. El ei 1496 staus landrechter, mo secloma en igl urbari de Trun aunc silsunter „alter Pannermaister“.

2. de Lumbrins Gaudens meina 1531 sco mistral regent ils umens della Cadi en la secunda uiara de Muosch encunter il castellan Gion Giachen de Medici, il qual sfurzava da sia fortezia de Muosch anora de sepatronir dellas tiaras subditas allas III Ligias, Clavenna e Valtlina 141)

3. de Rungs Sigisbert vegn el cudisch de mortoris de Trun 1656 numnaus colonel ed auters documents de quei liug fan menziun de capitani Giachen de Turre a Trun. Apparentamein ein omisdus stai menaders de truppa duront ils viriveris, las lutgas e campagnas en las III Ligias ed en Valtlina entuorn 1620.

4. de Caprez Ludovic, anteriur marschal de camp en il regiment della garda roiala de Frontscha, ha ils 7 de mars 1799 dirigiù a Mustér la victoriosa attacca dil landsturm encunter la truppa de Loison, rebattend quella sur l'Alpsu ord la tiara 142)

5. de Caprez Ludovic Hercli, pli baul capitani en il regiment Salis en Frontscha, dapi 1782 colonel della Ligia grischa, ha ils 3 de matg 1799 sco tal cumandau la heroica mo sventireivla battaglia dils Sursilvans encunter ils Franzos a Rehanau. El ha-

¹⁴⁰⁾ Pater Pl. a Spescha, Sein Leben und seine Schriften, S. 148 und 151.

¹⁴¹⁾ Mohr Regesten von Disentis, Nr. 288.

¹⁴²⁾ Pater Pl. a Spescha, Sein Leben und seine Schriften, S. 112.

veva ordinau de destruir la punt de Favugn, per impedir ch' ils Franzos possien sur quella arrivar sin la riva seniastra dil Rein e da Tumein anora dar el dies als Sursilvans. La circumstanzia, ch' il camond ei buca vegnius exequius, ha purtau las pli trestas consequenzas.¹⁴³⁾ — En questa battaglia han 19 umens de Trun piars la veta¹⁴⁴⁾.

Survetschs jasters. All'entschatta dils survetschs jasters dils confederali svizzers e dellas III Ligias grischunas vegnevan ils contingents de truppa engaschai mo per il cuoz d'ina campagna. Pér dal gissiatavel tschentaner enneu ein ils regiments stabels vegni erigi e recrutai sin fundament de contracts de capitulaziun dellas pussonzas jastras cun ils singuls loghens (cantuns).

Landrechter Giachen de Sax ei il sulet enconuschent capitani de Trun, ch'ei cun ina cumpignia (Fähnlein) serendus tenor il sistem vegl en campagnas jastras. Per l'emprema gada eis el separticipaus dil davos til en la Picardia, el qual ei naschiu dispeta, ord quala dellas treis Ligias prender il suprem capitani. Sco tal ei capitani Antoni de Salis vegnius tscharnius cun stuer „conceder il plaid“ a capitani Giachen de Sax.¹⁴⁵⁾ — Il renum de distingui combattants possedevan ton ils confederali svizzers sco tals dellas III Ligias grischunas e battevan quasi en tuttas campagnas jastras in sper l'auter. Sulettamein della campagna de 1554 a Siena han las III Ligias separticipau persulas cun diesch

¹⁴³⁾ Dr. Placi Genelin, Die Kämpfe gegen die Franzosen in Graubünden im Jahre 1799, S. 44.

¹⁴⁴⁾ 1) Statthalter Stoffel Soliva de 58 onns; 2) Giachen Antoni Wolf de 34 onns; 3) Geri Tomaschett de 52 onns; 4) Giachen Rest Rensch de 46 onns; 5) Giachen Defuns de 43 onns; 6) Tumaisch Quinter; 7) Giachen Kleiner (vulgo Giachen Squetsch). — Quels tuts eran umens maridai ord il vischinadi de Zignau. 8) Stoffel Waller de 32 onns; 9) Siu frar Caspar Waller de 31 onns; 10) Mattias Lombriser de 24 onns. — Quels eran umens nunmaridai de Zignau. 11) Gion Tumaisch Rothmund de Cartatscha de 31 onn, nunmaridau; 12) Genard Millar de Nossadunna de 47 onns, maridau; 13) Giusep Rest Alig de Campliun de 21 onn, nunmaridau; 14) Giachen Michel Capaul, maridau; 15) Martin Livers de 53 onns, vieus; 16) Simon Geli Giger, fravi maridau; 17) Siu fegl Claudius giuvens; 18) Genard Cagienard de 30 onns, nunmaridau; 19) Giachen Michel Maissen de Gravas de 23 onns. — Aschia registrau el cudisch de mortoris de Trun.

¹⁴⁵⁾ Festschrift zur Fünfhundert-Jahrfeier des Grauen Buudes, S. 226.

cumpignias, leudenter talas de Antoni de Salis e de Giachen de Sax. Per proteger il marcau de Siena encunter Carli V, aliaus cun il Papa, haveva il retg de Frontscha Heinrich II engaschau 3000 umens ord las III Ligias sut il commando de Antoni de Salis. La truppa hostila sut commando digl enconuscent adversari dellas III Ligias, il vegl castellan de Muosch Gion Giachen de Medici, s'anflava en gronda surpussonza. En la sanguinusa battaglia de Siena digl emprem d'uost han ils umens ord las III Ligias battiu sco liuns, mo prendend lur conalliai Talianes bein gleiti la fuigia, han els stuiu suttacumber alla surforza, suenter ch'ils biars eran curdai sil camp de battaglia. Mo paucs han puspei viu lur patria, era buca ils capitani de Sax e Salis¹⁴⁶). Da quella battaglia deriva il proverbial romontsch: „Tgi va sul Po, tuorna sch'el po.“

Durant il temps subsequent, nua ch'ils regiments stabels dils Svizzers e Grischuns ein vegni erigi tier las pussonzas, jastras han sper sempla schuldada e sutofficiers differents officiers de Trun surviu sut las crunas de Frontscha, Austria, Sardinia, Hollanda ed en survetsch papal.

Tier l'erecziun dil regiment grischun de Travers en Frontscha entras il brigadier Gion Victor de Travers 1734 han ils dus frars Mattias e Caspar Adalbert de Caprez de Trun separicipau sco capitani cun ina mesa cumpignia de 100 umens. Ferton che Mattias habitava plitost en la patria, havend leu quitau per il manteniment numeric della cumpignia, s'anflava Adalbert ordinariamein en survetsch activ. El ei sedistinguius en las campagnas de 1744/45 el Piemont e 1746/47 en talas sper Genua sco commandant dil secund battagliun de siu regiment ed ei vegnius promovius litinent-colonel. La cumpignia ei pli tard vegnida surdada al feigl de Mattias, Ludovic Hercules, che ha cumandau quella circa 30 onns, vegnend relaschau dal survetsch 1779 sco maior. Sco sura exponiu eis el 1782 staus elegius colonel della Ligia grischina.

Durant ch'ils capitani Mattias e Caspar Adalbert survevan el regiment de Travers (dapi 1744 regiment de Salis), fuva lur parenz Ludovic de Caprez entaus sco officier en la garda

¹⁴⁶) Sprecher Fortunat, Chronik, S. 174.

roiala svizzera a Paris. El ha leu surviu en differentes grads circa 40 onns. Suenter differentas campagnas eis el 1788 vegnius promovius sco marschal de camp e silsuenter licenziaus dal survetsch cun ina pensiun annuala de Fr. 4000.— ed aunc ina tala de Fr. 500.— Returnaus en la patria, ha el 1799 tier l'invasiun franzosa dirigiu il landsturm sursilvan a Mustér encunter la truppa de Loison.

Quater fegls da landrechter Benedetg de Caprez de Trun han in suenter l'auter empruau la ventira en il survetsch militar franzos.

Il vegl Mattias, n. 1774, ei ils 9 d'uost 1792 entraus sco litinent en la cumpignia dil barun de Salis-Zezras della guarda roiala a Paris per gia igl auter di daventar in'unfrenda de sia fideivladad. Cun il sabel enten maun eis el ils 10 d'uost curdaus tier la defensiun dil palaz dellas Tuilerias. Denter ils 26 officiers, che han quei di suffriu la mort heroica, enumerai sil monument dil liun a Luzern, compara el sco ventgadusvavel.

Ludivic Adalbert n. 1776, ha priu survetsch tier il regiment svizzer Royal Etranger (pli tard numnaus suenter siu comandant regiment de Roll), formaus per deliberaziun della dinastia dils Bourbons sut sold engles tier l'emprema coaliziun dellas pussonzas. Il regiment de 1800 umens ei 1795 primariamein vegnius stazionaus en Corsica per combatter ils insurgents, mo ei leu staus exponius a differentas sventiras. Il settember 1796 han 230 umens e 12 officiers piars la veta tier in naufragi en la stretga de mar de s. Bonifacio. Cuort suenter, ils 11 de november 1796, han aunc 69 umens e 4 officiers, leudenter litinent de Caprez, suffriu la medema sort sin la mar sper la riva de Piombino. Lur barca era leu vegnida catschada e siglientada permiez encunter in grep, maneivel della tiara ferma, sil qual ils umens dil detaschement spetgavan lur spindrament entras persunas civilas comparidas sin la vischinonta riva greppusa, empruond de purtar agid cun better tier sugas. En commuentonta descripziun raquenta sergent Giachen Giusep Tomaschett de Trun en siu diari l'emprova de spindrament de siu convischin litinent de Caprez. Quasi tratgs a riva si pil grep della tiara ferma ed havend gia tschaffau cun in maun in tschespet, seigi quel d'ina unda tschallatonta neutier vegnius scarpaus giu en la mar per adina. Aschia seigi succediu cun plirs

auters. Siu agen spindrament seigi reussius cheutras, ch'el hagi pella secunda gada ventireivlamein pudiu vegnir tratgs a riva.¹⁴⁷⁾

Litinent Benedetg Antoni de Caprez, n. 1778, ei staus engaschaus tier la truppa de coaliziun en sold engles, che ha la fin dil 18avel tschentaner battiu encunter ils Franzos sper ils confins della Giadina bassa. Spusaus ils 19 d'avrel 1798 cun Maria Ursula Amilcar de Lonsch, haveva el priu domicil en quella vischnaunca, per suenter cuort temps serender en avonnumnau survetsch. Leu eis el vegnius blessaus e transportaus a Bozen, nua ch'el ei spartius 50 dis suenter la blessura.

Il quart frar Conradin, n. 1780 a Trun, ei ils 18 de mars 1807 entraus sco litinent el secund regiment svizzer en survetsch franzos. Per buna contentientscha de ses superiors eis el separicipaus dellas campagnas de 1807 entochen 1811 en Spagna, de 1812/13 en Russia e 1814 della bloccada de Schlettstadt. Patrugliond sco officier de guardia cul sabel tratg la notg dils 16/17 de mars a s. Denis, eis el entras in mal pass curdaus aschi sventireivlamein cun siu bratsch dretg sil pèz de sia arma, che quel ha stuiu vegnir amputaus. Declaraus ils 4 d'uost 1815 per inhabels tier il survetsch, ha el pudiu returnar a Trun cun ina pensun de Fr. 1023.75. El ha silsuenter aunc surviu tier la truppa cantonala sco commandant digl emprem battagliaun della emprema legiun de reserva el grad de litinent-colonel.

Ei resta aunc de menzionar il davos officier della famiglia de Caprez de Trun, il qual ha duront 44 onns denter tuts surviu il pli ditg en Frontscha. Ei setractescha de colonel Benedetg Antoni de Caprez, fegl digl avonnumnau officier cun il medem num, blessaus el combat encunter ils Franzos sils confins della Giadina e morts ils 13 de fevver 1801 a Bozen e de Maria Ursula Amilcar. Naschius ils 25 de fevver 1800 a Lonsch, ha el buca giu la ventira de puder enconuscher siu bab. Maridond la mumma per la secunda gada cun Ulrich Brügger de Churwalden, ha el gudiu ses onns de giuventetgna leu enamiez de ses frars jasters Brügger ed ei daventaus aug dil posteriur cusseglier guvernativ e dils cantuns Dr. Friedrich Brügger, adiudant general della armada svizzera duront l'uiara mundiala. — Caprez ei ils 22 de

¹⁴⁷⁾ Publicaziun dil diari de sergent Tomaschett en las Annalas della Societad Rhaeto-romanscha de 1896.

fenadur 1816 entraus sco litinent el secund regiment della garda roiala franzosa ed ei separticipaus dellas campagnas de 1823/24 en Spagna, vegnend per ses merets decoraus cun il uorden de s. Ferdinand. Tier la sligiazion dils regiments svizzers en Frontscha suenter la revoluzion dil fenadur 1830 eis el buca returnaus a casa. El ha priu survetsch tier la legiun jastra, survend quasi exclusivamein tier quella, savanzond scalem per scalem entochen tier il grad de colonel e commandant de regiment cun las distincziuns de cavalier, officier e finalmein de commandeur della legiun d'honor. El ei staus blessaus d'ina balla de buis vid il bratsch senier en la battaglia de Dyndielli en Africa, vulend tuttina buca ceder ord la lingia de fiug ed ei tenor rapport dil renomau marschal Bugeaud sedistinguius els combats de Dahara. Duront la campagna en la Krim ha el cumandau il secund regiment della secunda legiun jastra, mo ei vegnius dispensaus da quei commando a motiv, che quei regiment ei vegnius incaricaus cun la conquista de Sebastopol. Parend leutier memia avanzaus els onns, ha el perencunter obteniu il commando sur il secund regiment della emprima legiun jastra. Returnaus en Frontscha, ha Caprez avon che serrar sia carriera militar aunc funzionau sco commandant de piazza d'emprima classa dil marcau de fortezia de Verdun ed ei vegnius licenziaus dal survetsch ils 11 de mars 1864 cun ina pensun de Fr. 4680.—. — Colonel de Caprez che haveva obteniu entras decret roial dils 26 de matg 1842 il dretg de burgheis franzos, ei morts ils 18 de settember 1873 a Choisy-le-Roi (Seine) 148).

Per completaziun dil diember officiers de Trun en survetsch franzos seigi aunc allegau, che tier la sligiazion dils regiments svizzers de 1792 survevi aunc capitani Genelin de Trun el regiment de Salis-Marschlins sco commandant della anteriura mesa compagnia Caprez, cedida alla famiglia de Latour de Breil.

Il medem onn 1734, ch'il brigadier Gion de Travers ha erigiu siu regiment pella Frontscha, ha il barun colonel grischun Thomas Franz de Schauenstein erigiu in tal pella Austria cun piazza de reuniun a Meran. Sco ils dus frars Caspar Adalbert e Mattias Caprez han surviu el regiment Travers en Frontscha, ein

¹⁴⁸⁾ Cheutier ei de paregliar igl artechel: „Offiziere der Familie Caprez Truns im französischen Fremddienst“ da P. A. Vincenz, Bündn. Monatsbl. 1936.

ils dus frars Christian e Pancrazi de Antonys de Trun, fegls de Mattias e Margreta n. Lumbriser, entrai sco officiers en numnau regiment austriac.

Ferton che Christian, naschius a Trun ils 5 de mars 1714, ei duront 27 onns restaus fideivels a sia clamada militara eligida en survetsch austriac, ha Pancrazi, naschius ils 17 de december 1719, bandunau quel gia 1740. Suentar haver surviu el regiment Schauenstein sco litinent ed haver absolviu ina campagna en l'Italia, eis el ordeifer il temps de campagna interimisticamein vegnius „aggregaus“ (partius tier) „qua Hauptmann“ (sco capitani senza commando) al regiment Traun. Returnaus duront quei temps en permissiun en la patria, para el per agid als ses de casa d'esser vegnius licenziaus definitivamein.

Christian de Antonys, ch'era suenter siu primar survetsch el regiment de Schauenstein staus aggregaus sco capitani al regiment de Vettes, ei en quel 1742 daventaus capitani activ sco commandant d'ina cumpignia de grenadiers. 1752 ha el obteniu la piazza vacanta de „Obristwachtmeister“ el regiment d'infanteria Bethlen. Quei regiment, che ha pli tard obteniu la numera 52, ei 1741 staus creaus entras conclus dils stans ungares radunai a Pressburg ed ha existiu entochen la sligiazion della monarchia austriaca-ungaresa. Proprietari dil regiment fuva da 1747—1762 Generalfeldwachtmeister — Feldmarschal Wolfgang cont Bethlen. Sco commandants han funzionau: colonel Franz de Reinhard 1752 e colonel Josef Maximilian barun de Tillier 1758. — Il regiment fuva dapi 1752 stazionaus en garnischun de pasch a Görz. El ha 1757 battiu en la battaglia sper Prag ed ei silsuentar separticipaus della defensiu de quella fortezia. Partius tier pli tard alla armada principala, ha in detaschement de 200 umens separticipau della conquista de Schweidnitz, restond leu sco garnischun. Il regiment ha battiu cun distincziun sper Breslau e silsuentar sper Leuthen.

Obristwachtmeister de Antonys ei entras ordra dil di ils 3 d' uost 1757 vegnius promovius tenent-colonel; el ei staus blesaus en la battaglia sper Breslau. — 1758 eis el vegnius numnau secund colonel dil regiment. Ei ha denton offendiu il valerus officier de mo esser partius tier al battagliun de garnischun de siu regiment. Suentar in survetsch de 27 onns ha el perquei cun

brev d. d. Lewin dils 24 de schaner 1759 petizionau pella accep-
taziun de sia demissiun tier il cussegl d'uiara della cuort imperiala-
roiala (Kaiserlicher-Königlicher Hoff Kriegs Rath).¹⁴⁹⁾ Returnaus
a Trun ha colonel de Antoys ils 23 d'avrel 1768 spusau Maria
Culastia Huonder la quala ha schenghegiau ad el ils 20 de schaner
1769 ina feglia, che ha obteniu il num de batten Maria Margreta
Fidelis, mo ei morta giuvna. Dal testament de siu frar Giachen,
sextar della catedrala de Cuera, dils 12 de matg 1772 cun in
supplement dils 13 de schaner 1775 resulta, che colonel de An-
tonys era lu aunc duront veta de sia consorta daventaus eremit a
santa Maria delle Macchie, pleiv de Torreto di Gagliole, appar-
tenenta agl uestgiu de Camerino.¹⁵⁰⁾ Retschercas per sclariment
sur questa remarcabla resoluziun d'in endiriu officier tier la descen-
denza de ses parenzs, en possess dils quals ils portrets de quests
commembers de famiglia sesanflavan, han eruiu leusura la suan-
donta tradiziun. Sanflond colonel de Antonys blessaus sil camp
de battaglia ed en grond prighel de curdar en mauns digl inimitg,
hagi el, per cass ch'el vegni preservaus, fatg vut de buca maridar
e seigi restaus nundiscuvretgs. Nunmaridond siu frar Pancrazi
e vesend sia famiglia senza descendenza, hagi el silsunter se-
schau dispensar de siu vut entras la competente autoritad eccle-
siastica e seigi semess en stan de lètg. La mort de sia giuvna
feglia hagi imprimiu ad el la perschuasiun de buca haver agiu
endretg cun haver rut sia empermischun e per satisfar a quei hagi
el sededicaa alla clamada d'eremit. La tradiziun en la parentella
mereta cardientscha per ils motivs, che colonel de Antonys ei ve-
ramein staus blessaus en la battaglia sper Breslau e ch'ins sa strusch
co declarar auter la remarcabla viulta en la veta de quei officier.
Ch'ina persuna, tuccada dalla grazia, ha enamiez la veta saviu pren-
der ina semeglionta resoluziun, sesanfla ella historia della svizzera
bucca senza exempels. — Della consorta de Antonys regorda aunc
oz ina tabla votiva de 1772 en la baselgia de pelegrinadi de Nos-
sadunna della glisch sur Trun. Dil medem onn datescha igl an-
niversari pils dus officiers de Antonys en la baselgia parochiala

¹⁴⁹⁾ Sura allegaziuns concernent ils dus officiers de Antonys de Trun
ein contenidas en in detagliu rapport requirius dalla direcziun digl archiv
d'uiara a Wiena dils 27 d'avrel 1936.

¹⁵⁰⁾ Tuor Chr. Mod. Domdekan, Reienfolge de residierenden Domherren
von Chur. S. 67.

de Trun. Igl ulteriur decuors della veta ed il datum della mort de colonel de Antonys resta nunenconuschents.

Ulteriurs officiers de Trun, che han pli tard surviu sut crunas jastras, ein stai:

a) En survetsch roial sardignol: Casanova Giachen Rest, nevs de colonel de Antonys, 1785—1791 el regiment svizzer-grischun Christ, 1791 sco capitani e commandant de compagnia.

b) En survetsch roial hollandes (regiment Sprecher):

1) Casanova Gion Antoni, fegl digl avonnumnau, litinent 1816—1820; 2) Carigiet Gion Giusep sutlitinent.

c) En survetsch papal: 1) Carigiet Gion Giusep, capitani de vestgadira 1833—1849; 2) litinent Rest Cabiallavetta de Zignau.

Sco avonnumnadas persunas ein sedistinguidas en lur clamadas, aschia ein aunc differents auters vischins de Trun de temps en temps sefatgs meriteivels en auters graus.

Martin Martini, graveur en irom, meister de fabricats d'aur, taglia-buls e pictur de portrets, segna pliras de sias ovras — professor Rahn enumerescha 59 de talas — cun siu num e cun indicar Ringgerberg (Zignau) en tiara retica dellas Ligias per siu liug d'origin, nua ch'el ei naschius 1565 ni 1566. Senza dubi eis el identics cun Martin Martinalla, il qual ha entuorn 1600 erigiu ina fundaziun de 6 bazs tscheins annual alla baselgia de s. Onna a Trun sin casa e cuort a Gravas. ¹⁵¹⁾ Sco capavel meister en ses arts eis el secolocaus en differents marcaus svizzers: a Cuera, Lucerna, Friburg, Altdorf e finalmein sco meister de fabricaziun de muneida tiel cont Spinola a Tassarolo (Italia), nua ch'el ei morts entuorn 1610. Siu fegl Nicolaus ha avon 1609 frequentau il collegi de Borromeo a Milaun. — Tgei instrucziun Martin Martini haveva gudiu en sia clamada resta nunenconuschent. Sco resulta dalla cronica d'Ardüser apparteneva el bein baul ad ina celebra societad d'artists. Tenor tala eis el igl autur dils portrets dils renomai compatriots Gion Guler de Weineck (1580),

¹⁵¹⁾ La fundaziun (urbari vegl, partiziun „Sannt Anna Zins“) secloma: „Martin Martynalla gibt ab Hauss und Hoffstatt zu Graffis Järlich Zins 6 btz. Das ist S. Anna Kirchen gelassen. Das mag er Martin oder sein Nachkommen abgeben yber kurz oder lang Zeit 6 gulden bargeld auf S. Martini 8 tag vor oder nach ungeverlich“. In liug cul num Gravas s'anfla ton sper Trun, sco sper Zignau.

de rector Thomas de Schauenstein (1591) e de Hercules Salis. Sia ovra ei il plan (prospect) dil marcau de Lucerna de 1597, che resta in custeivel document pella historia architectonica de quei liug. Per Friburg ha el scaffiu il prospect (plan) grond dil marcau, 1608 in plan pign e 1609 sin fundament d'ina tabla de Heinrich Bichlers, ch'exista buca pli, il maletg della battaglia de Murten. Ton dil marcau de Lucerna sco de tal de Friburg eis el staus recepius sco burgheis.¹⁵²⁾

Soliva Giachen de Trun, naschius entuorn 1670, ha sededicaeu alla clamada de pictur de baselgias. Ils maletgs dils dus altars laterals della caplutta de s. Onna a Trun, da maun dretg quel de s. Uclau, da maun saniester quel de s. Andriu, audan tier sias meglieras prestaziuns enconuschentas e dattan perdetga pella habilitad digl artist. Els ein superiurs a tal digl altar grond de quei sanctuari, scaffius dal conventual de Mustér Fridolin Egger. L'inscripziun giudem il maletg de s. Clau secloma: „J. Soliva pinxit 1717.“ Da sia provenientscha ei la pictura vid igl arviul della caplutta de s. Giusep a Surcasti cun la signatura: „Jacobus Soliva Tronensis pinxit anno MDCCXXIII (1724). Enconuschentamein ha el era luvrau vid in altar lateral della anteriura baselgia parochiala a Cuort-Sursaissa, il qual sesanfla ussa en la baselgia de Schindellegi, Ct. Schwyz. Quel porta l'incipziun: „Antoni Sigrist hat diesen Altar ausgehauen 1741. — Jacob Soliva von Truns in Landschaft Disentis hat ihn gefasset 1747“. (Communi- caziuns da Dr. E. Poeschel. De paregliar Kunstdenkmäler Schwyz, Bd. I., S. 308).

Carigiet Alois, naschius ils 31 d'uost 1902, lavura cun success sco pictur a Turitg. De sias lavurs de concorrenza ein gia vegnidas renconuschidas cun emprems premis. Siu rom special ei igl art applicau: affischas per exposiziuns, interpresas commercialas e de traffic per la confederaziun ed ils singuls cantuns, sco p. e. „la bandiera festiva“ per l'exposiziun nazionala de 1939 a Turitg, „la fontauna cotschna“ per la centrala de traffic grischuna etc. De superiuradad artistica ein sias lavurs picturalas vid casas e vid scenerias per teaters.

¹⁵²⁾ De comparegliar igl artechel de professor Rahn en il Schweizerisches Künstlerlexikon, zweiter Band S. 331 ed artechel „Martinus“ de professor A. Büchi en il Lexicon historic biografic svizzer.

P. Placi a Spescha de Trun (1752—1833), conventual della claustra de Mustér, ha sedistinguiu sco um della scienza. — Dapi ses giuvens onns claustrals entochen la fin de sia veta ha el concentrau ses studis sin l'exploraziun dellas alps, entras ils quals el ha principalmein acquistau siu renum extraordinari. Denton ha el era extendiu quels cun success sin auters roms scientifics. Numerus scribents han admirau e celebrau ses merets sco alpinist, scrutatur della historia naturala, dil lungatg romontsch, sco historiograf e filantrop. 1873 ei vegniu postau ad el ed a ses conscrutatus dellas alps reticas Anton Escher della Linth e professor G. Theobald in tabla commemorativa de marmel vid la preitcrap occidentala sper la punt-Russein e 1924 ina tala el curtin d'honor sper la caplutta de s. Onna a Trun. In monument pli statteivel e cuzzeivel ha pader a Spescha denton obteniu cheutras, che sias scartiras relaschadas ein vegnidas excerptadas e che quei scazi zuppau ei 1913 staus surdaus alla stampa sut il tetel „Pater Placidus a Spescha sein Leben und seine Schriften“ per publica enconuschientscha della posteritad. Ils 27 d'uost 1933 ei il centenari de sia mort vegnius festivaus solemnamein a Trun d'ina gronda raspada de pievel en uniun cun la societad de students romontschs Romania, cun producir la scena commemorativa „Pader Placi a Spescha“, scaffida per quella festivaziun da Pader Maurus Carnot.

Entras la votaziun dils 20 de fevrer 1938 ha il pievel svizzer renconuschiu il lungatg retoromontsch sco lungatg nazional e vegn la constituziun federala dacheudenvi a registrar quei en il revediu artechel 116. En vesta de quei legreivel factum duei buca esser tralaschau de tener revista sur las personas a Trun, las qualas han enzacu contribuiu all'augmentaziun della litteratura de lur lungatg matern. — En quei risguard ei gia vegniu menzionau el capetel „La pleiv“, tier la partiziun „Il beneficiat de Nossadunna della glisch“, ch'en tal liug hagi 1690 l'emprema ediziun della biala ovra poetica „Consolaziun della olma devoziusa“ bandunau la stampa. Senza dubi ei la plipart de quei ciclus de canzuns religiusas romontschas stada il product dils religius claustrals de Mustér, che han pastoraу a Nossadunna, oravon de P. Carli Decurtins, il qual ha operaу en quei liug 1679—1712.

Sco igl emprem vischin de Trun, che ha s'occupau cun igl art della poesia romontscha, compara tenor P. Placi a Spescha mistral e podesta Nicolaus Giusep Berther de Darvella (1724—1800). El vegn numnaus sco tal sper ils landrechters Theodor de Castelberg e Gieri Antoni Vieli ed auters. Il pareri tudestg de P. Placi secloma en versiun romontscha: „Denter ils poets retics, che jeu hai enconuschiu, ei mistral Nicolaus Berther de Trun il pli vegl ed il meglier, che jeu hai constattau. El ei staus igl autor de pliras cumedias e tragedias, che la giuventetgna de sia vischnaunca ha representau. 153) Conservau ha Spescha mo ina canzun de Berther. 154)

Spescha continuescha el medem liug: „Era mistral Adalbert Nay e siu fegl Gion Caspar Nay e buca meins Sia Sabientscha landrechter Benedetg Adalbert de Caprez han semussau sco buns poets, che han schau producir a Trun diversas cumedias e tragedias. Lur ovras ein denton a mi buca enconuschentas.“ — Che tuts avonnumnai ein stai umens scolai, ils quals dominavan sil scalem de lur temps il lungatg romontsch perfetgamein, comprovan medemamein lur existentas translaziuns de documents tudestgs. 155)

Statthalter Pieder Antoni Spescha de Trun-Caltgadira ha ils merets d'entras sias copias haver spindrau bein enqual document romontsch ord il 18avel tschentaner de valeta linguistica sco culturala. Il pli interessant denter tals ei „La dertgira nauscha dils mats de Trun“ cun „uordens e tschentaments tschentai si 1773 d'ina aulta fitgiada compagnia de mats. 156)

¹⁵³⁾ Spescha P. Placi, manuscret egl archiv claustral de Mustér d. d 1811, p. 282.

¹⁵⁴⁾ Tgei vul ti mund culs tradimens	Tenor canzun en quels de Trun
Cun nus ir sin la catscha	Adina els sfundraus
Che nus savein nos tschentamens	E van pli fetg culs tgaus a mun,
E nin va sin la glatscha.	Ch' ils umens els fossaus.
La fei verdat vein stedi giu	Mo teidla Ti de grascha pleins
Adina sin stadera	Te aulza buca ton;
E quei bi pum vein er teniu	Schegie ch'in ha de quels tuleins,
De di entochen sera.	Mantegn ins aunc il tron.

¹⁵⁵⁾ Ischi, annada XVI, p. 75 e suandontas.

¹⁵⁶⁾ Publicaziun en las Annalas della Società Retoromontscha, annada V, p. 338 e suandontas.

Giachen Giusep Tomaschett, medemamein de Trun-Caltgadira, 1795—1801 sergent en il regiment Royal Etranger en sold ingles, ha relaschau in interessant diari romontsch sur las aventuras duront siu survetsch en quel, sco gia menzionau en la partiziun „survetschs jasters“.

Gion Antoni Frisch de Zignau ha 1798/99 sco scarvon en uffeci concepiu ils protocols dil cussegl d'uiara dil cumin della Cadi, publicai en l'emprema annada della Società Retoromontscha.

P. Sigisbert Frisch (1774—1838), frar schumelin digl antecedent, decan della claustra de Mustér, in bien scribent el lungatg latin, ei igl editur della „historia dil veder e niev testament cun cuortas instrucziuns morales“, comparida a Mustér 1820 en emprema e 1823 a Cuera en secunda ediziun.¹⁵⁷⁾

Dus spirituals de Trun ord temps pli niev han augmentau la litteratura religiosa romontscha entras treis bialas ovras.

Sur Gion Flurin Spescha, Dr. theol. (1840—1920), canoni extraresidenzial, ha ediu 1901 „La perfetga devoziun tier Maria sontgissima uniu cun ina descripziun dil sanctuari de Nossadunna della Glisch a Trun. A quei cudisch ha el 1903 schau suandar ina translaziun della „Philotea“ de s. Francestg de Sales, prenci-uestg a Genevra. Omisdu cudischs han anflau buna accoglientscha tier il pievel romontsch catolic.

Sur Rest Mattias Rensch (1845—1920), vicari episcopal, ei igl autur dil cudisch de devoziuns „Igl jert dil salit“, compariu en treis ediziuns. Quei autur ei 1902 vegnius numnaus dal capetel grond sursilvan commember della commissiun per ina nova ediziun dil cudisch d'evangelis ed ei ensemen cun sur decan Placi Luregn Baselgia, pli tard aunc cun P. Baseli Berther, vegnius incaricaus cun la translaziun dils evangelis dellas dumengias.

De gronda valeta ein las prestaziuns de Dr. Caspar Decurtins (1855—1916) pil lungatg romontsch. Schegie mai semanifestaus sez sco grond scribent ni en prosa ni en poesia, eis el tonaton sefatgs meriteivels per siu lungatg matern sco paucs auters. Perdetga de quei ein oravon ils 13 volums de sia crestomazia romontscha. Cun special ardimen, nunstunclenteivla premura e

¹⁵⁷⁾ Rausch Dr. Friedlieb, Geschichte der Literatur des Rhäto-Romanischen Volkes, S. 102.

perseveranza ha el da ses giuvens onns de studi enneu sededicaa alla collecziun della canzun populara, de praulas e detgas, giugs d'affons, legns e proverbis, tut caussas appartenentas alla litteratura orala, tradida el pievel da generaziun tier generaziun. Tals scazis ed auters zuppai en vegls manuscrets, spatitschai sin tuttas varts ed en loghens nunenconuschents, ha el directamein ni indirectamein collectau e publicau en sia crestomazia. Ina survesta de tala lavur ha el publicau en sia lavur tudestga „Geschichte der rätoromanischen Litteratur“. Ughegiord de numnar Decurtins fundatur della uniun de students romontschs „Romania“ cun siu organ „Igl Ischi“, dil qual el ei cun otg volums staus igl emprem redatur, duei tuttavia buca esser smesau ils merets, ch'auters pon haver giu vid quella fundaziun, sco p. ex. professor d'universitad Dr. Pieder Tuor, lu aunc en onns giuvenils de studi, ch'ei silsunter daventaus il vengonz successur de Decurtins sco redatur de numnau organ. Ei duei cheu era buca restar nunmenzionau, che Decurtins ha 1891 e 1892 cun duas ediziuns dil „Tschespet“ dau l'entschatta a quella ovra, la quala ha lu buca pudiu semantener, mo ei pli tard vegnida continuada da sur Dr. Gion Cahannes. Dil reminent seigi renviau alla competente lavur speciala, che professor Dr. Tuor ha publicau sur ils merets de Decurtins pil lungatg romontsch en la sedischavla annada digl Ischi.

Denter ils litterats romontschs de Trun dil novissim temps ha Dr. med. Giachen Michel Nay de Zignau (1860—1920), a siu temps vicepresidente della Societá Retoromontscha, acquistau in bien num en prosa ed en poesia. Sco emprovas de ses products litteraris ha P. Maurus Carnot publicau versiuns tudestgas en l'ovra „Im Lande der Retoromanen“. Pliras poesias de Nay ein messas en melodia e quantan denter las canzuns preferidas dil cant popular. Denter las diversas novellas e raquintaziuns de Dr. Nay ei bein „La vacca pugnera“ daventada la pli populara.

Era ils products de Ludivica Lumbriser de Trun han anflau dueivla menziun en suranumnada ovra de P. Maurus Carnot. La poeta empermetta en siu art in prospereivel avegnir.

Cun las beinreussidas translaziuns de giugs per teaters tras scolast Gieri Vincenz ein las prestaziuns de vischins de Trun pella litteratura romontscha entochen oz bein terminadas.

Ei para denton buca deplazzau de menzionar en quest liug de sur Gion Cadieli, che sedistingua en la poesia lirica romontscha sco mo paucs el temps present e vargau. Schegie burghais de Sagogn, eis el dapi 1919 plevon a Trun ed en quei liug ein scadin cass ils biars de ses products litterarics naschi. „Brumbels e Stumbels da Gion Cadieli“ ha igl autur vuliu haver numnau igl emprem tom de sias poesias e products prosaics, comparius 1930. Quels decoreschan ed empleneschon igl entir dieschavel cudischet dil „Tschespet“. Aschi originals sco igl autur ei en il patratg, aschi perfetgs eis el en la fuorma. Dapi 1930 ei in triep onns vargaus, durant ils quals la plema digl artist vegn buca haver ruassau. Ins astga perquei bein spetgar la publicaziun de novs products.

Era sin il crest ded „Accladira“ ei l'activitad litterara romontscha danovamein allerta. In vengonz successur de P. Carolus Decurtins ei leu suenter 260 onns sedomicilaus sco administratur dil beneficiat de Nossadunna della glisch en la persuna de sur Dr. Carli Fry.

Territori, diember de populaziun ed auter appartenent

Excepiu Schlans posseda Trun cun 455,335 aras la pli pintga extensiun territoriala de tuttas vischnauncas della Cadi.¹⁵⁸⁾ Ella ei denton oz a proporziun de territori la pli populada. Secund la dumbraziun dil pievel svizzer de 1930 secatta ella cun 1263 habitonts denter quellas en tiarza lingia.¹⁵⁹⁾ Ferton ch'il territori de Trun ei el decuors dil temps vegnius sminuius, ei la populaziun s'augmentada.

Il territori ei dalla entschatta enneu staus squitschaus entras tal dellas vischinontas vischnauncas muntagnardas orientalas Schlans e Sursaissa, il qual tonscha en igl ault lunsch sur tal de Trun en la bassa neuaden. Era encunter sera (Sumvitg) posseda Trun in

¹⁵⁸⁾ Tenor rapport requirius dal biro federal de statistica han las vischnauncas della Cadi en aras la suandonta extensiun territoriala: Medel 1 372,707; Tujetsch 1 339,097; Sumvitg 1 030,030; Mustér 889,167; Breil 503,962; Trun 455,335; Schlans 87,067; igl entir district Reinanteriur (cumin della Cadi) 5,677,365.

¹⁵⁹⁾ Diember de populaziun tenor dumbraziun de 1930: Mustér 1781 habitonts; Sumvitg 1538; Trun 1263; Breil 1066; Tujetsch 920; Medel 616; Schlans 185.

limitau territori. Entras ina sentenza d'appellaziun della Ligia grischia dils 24 de matg 1548, constat ch'igl uclaun Tschupina apparteneva pli da vegl a Trun, mo ei entras brat cun igl areal de Marias sut Rabiis curdaus tier a Sumvitg¹⁶⁰). Reussend 1822 aunc a particulars de Rabiis d'acquistar la gudida dil pastg cumin vid ils beins de Marias, ei silsunter era quei areal en quella maniera curdaus ord consideraziun per Trun.

Las brevs veglias territorialas de Trun cun Sursaissa ed il segneradi de Razén dateschan da 1522 e 1628. Ellas ein stadas revedidas 1860 ed ein danovamein vegnidas interpretadas e fixadas entras las decisiuns recursalas dil Cussegl pign de 1903 e dil Cussegl grond de 1906. Las brevs veglias de confins cun Schlans derivan dals onns 1535 e 1605. — Il pli vegl document territorial denter Trun e Sumvitg, il qual normescha ils confins daven da Cavivens encunter mesanotg, datescha pér da 1664. Entras brev della suprastonza de Sumvitg alla vischnaunca de Trun dils 3 d'october 1923, sebasonta sil conclus dils vischins de Sumvitg, ha l'emprema renconuschiu la lingia territoriala denter numnadas vischnauncas en direcziun encunter miezdi, sco terminada daven da Sulagval-Purteglia dil Run-Crest gl'Andres-Cuolm dil Licca entochen sin igl ault de Gargialetsch.

Il diember della populaziun de Trun ei per l'emprema gada constataus 1752 cun 662 olmas tier la repartiziun della expensa per dus zenns novs pella baselgia parochiala¹⁶¹). Ina suandonta dumbraziun datescha dals 2 d'uost 1807. Ella ei apparentamein stada ordinada per eruir il diember schuldada auxiliara, ch'il cantun, resp. las vischnauncas han stoviu metter en disposiziun della Frontscha. La dumbraziun ei a Trun vegnida exequida tenor squadras ed ha resultau:

Pella squadra de Zignau	214 olmas,
" " " Darvella	104 "
" " " Trun	240 "
" " " Campliun	159 " e
pella vischnaunca entira	717 olmas. ¹⁶²⁾

¹⁶⁰⁾ Il document de 1548 egl archiv communal de Sumvitg ei publicaus ella lavur „L'alp Russein de Trun“. Ischi, annada XVI (1918).

¹⁶¹⁾ De paregliar nota 40 della presenta lavur.

¹⁶²⁾ Registraziun el cudisch de battens, lètgs e mortoris de Trun, no. 6, entras plevon Placi Frisch.

Dalla sura dumbraziun resulta, che las squadras de Trun-vitg e de Zignau eran da quei temps en populaziun ualti ulivas. Quei factum corrispunda al pign diember de casas, ch'existeva lu a Trun-vitg. Seregordan gie aunc persunas viventas oz en vischnaunca, che sut stradun existevan daven dal hodiern baghetg „Cruna“ neginas casas entochen ora tier tala dil hof „Clius“ e sin la medema lingia sur stradun mo quater entochen oratier la Ferrera cun aunc duas entadem il bein Dulezi.

Dapi la constituziun federala de 1848 appartegn la dumbraziun della populaziun alla confederaziun. L'emprema ei vegnida prosequida 1850 e da lu daven mintga 10 onns. La vischnaunca de Trun se presenta tier talas dumbraziuns cun il suandont diember de habitonts: 1850 cun 1047; 1860 cun 893; 1870 cun 902; 1880 cun 956; 1890 cun 974; 1900 cun 985; 1910 cun 1223; 1920 cun 1238 e 1930 cun 1263 ¹⁶³).

La carschenta populaziun dil davos temps ei seconcentrada sin Trun-vitg, clamond leu la correspondentia augmentaziun de habitaziuns.

Ferton ch'ils uclauns cun pliras casadas ein en general restai tier igl anteriur diember de populaziun, ein tals cun singulas casas el decuors dil temps, resalvont Bardagliun e Cumadé, svani. Documentada ei denton l'esistenza de suandonts anteriurs: Crestas, Farbertg (Fryberg), Mangur, Mira, Mun-dadens, Muntatsch, Padrus, Rensch, Runtget-dado (sur Trun), Surplattas ed Uglieuls-dadens. Ils suloms de numnai casaments ein per gronda part aunc oz veseivels. L'antieriura existenza de dus ulteriurs „hofs“ indicheschan ils nums „Cabusch“ e „Cators“ e tenor la tradiziun ha ina casada habitau avon temps ault sur Zignau a „Criedi“ (documentau en la fuorma Ca Ruedi), sur la quala circuleschan diversas raquintaziuns en la bucca dil pievel. — Tons hofs a Trun e quasi tontas famiglias, che portan ni han purtau leu quei num.

Senza pretender cumpleina exactadad, seigi fatg menziun dellas famiglias mortas ora a Trun, denter las qualas sesanflan era talas, las qualas ein baul ni tard vegnidas recepidas el dretg de bur-

¹⁶³) Dr. P. Gillardon, Die Wohnbevölkerung des Kantons Graubünden nach den eidg. Volkszählungen 1850—1930. Bündn. Monatsblatt 1931, No. 3.

L' ischi da Trun i' l an 1866

Seguond ün disegn fat sül lö dal poet ginevrin Edouard Tavan as redattand in viadi da nozzas. Uen vent d' orizzi cupidet in Gün 1870 il bös-ch istoric, suot il qual eira statta gürada la Ligia Grischa l' an 1424. Coaz stimet l' etad da l' ischi (aschêr) a var 600 ans. P. L.

gheis ni che han sco veglias famiglias della Cadi acquistau quel sin fundament dil liber dretg de secollocar, il qual ha regiu en quei Cumin: Antonys de; Balletta; Balzeret; Bardagliun; Barler (Barlair); Bell; Beeli; Blessy (Blesi); Brincazi; Cabalzar; Cabiallavetta; Cadonau; Cagliezi; Capaul (Pal, Capäl, Capol); Caprez; Cunrad (Conrad); Cuntrin; Cunzin; Curschellas; Darvella; Davortz; Delapun; Dietrich; Disch; Durigiai; Falcinella; Ferrari; Florin, de; Fryberg; Gadola; Gerber; Huonder; Jacum (Jacob); Jagmet; Janig; Kramer (Cremer); Laim; Liconis; Liem (Liemen); Lumneins; Luregn (de Laurentiis); Mangur; Martin (Martinalla); Medél; Messner; Millar; Mira; Montalta; Nicolay; Nigg; Pagany (Bagany, Pagaun); Passel (Phiesel); Pitäsch (Bitasch); Pfön (Fegn); Puntaningen; Ramona; Reffen; Ringgenberg de; Runtget; Sax, de; Schmid; Schnyder; Schuhmacher, Stivet, Surplattas; Turre de; Tyron (Tiraun); Uglieuls; Zoé (Zoi).

Las suandontas famiglias jastras della Cadi han, ton sco stau pusseivel d'eruir, el decuors dil temps obteniu il dretg de burghais en quei Cumin e cun quel ni senza quel en special en la vischnaunca de Trun.¹⁶⁴⁾ Tier l'enumeraziun vegn seteniu vid l'ancianitad della recepziun. — *Lumbrins (Lumbrinser, Lumbriser), famiglia oriunda da Lumbrein, sedomiciliada a Zignau e recepida entuorn miez il quindischavel tschentaner; *Sax, de (de Sax-Mesauc), famiglia recepida entuorn 1500, †; *Caprez, de, tenor tradiziun famiglia derivonta da Trin, recepida duront il 16avel tschentaner †; *Cunradt (Conrad) Crist de Sursaiassa, domiciliaus a Zignau 1574, famiglia †; *Frisch, famiglia derivonta da Glion, recepida entuorn 1600; *Cabalzar Geli, nativs de Rueun, 1642 †; *Cadunau Rysch de Vuorz, convertit, 1650 †; *Spescha Christ ded Andiaist, 1664; *Cabalzar Geli de Lumnezia 1678, †; *Buol-Schauenstein Gion Antoni, barun, recepius avon 1744 †; *Rothmund Gion e Martin de Flem, domiciliai a Zignau, 1736; Gadola Giusep de s. Giacomo-Filippo sper Clavenna 1688 †; Pedretti Gieri de s. Giacomo-Filippo 1693 †; Brincazi Luregn de Sursaiassa 1804 †; Schwarz Hans Peter de Sursaiassa 1805; Vincenz mistral Giachen Antoni de Schlans 1814; Tambornino Giusep de Forno, Piemont, 1826;

¹⁶⁴⁾ La steila avon il num dellas famiglias indichescha qualas seigien era stadas recepidas dal Cumin, l'annada igl onn de recepziun e la crusch qualas seigien mortas ora.

capitani Ferrari Domeni de Roveredo 1834 †; Laim Murezi d' Alvagni, 1834 †; Pajarola Giusep de s. Giacomo-Filippo 1867; Vincenz Gieri Antoni de Schlans 1871; Job Frars de Chesio, Piemont, 1872; Agosti Frars de s. Giacomo-Filippo 1877; Kafran fargliuns de . . . 1886; Mazzetta Ottorino e famiglia de Sondalo, provincia de Sondrio, 1929.

Questa partiziun fuss buca cumpleta senza far menziun dils vischins, ch' ein enzacu emigrai, per encurir lur fortuna en tiaras jastras. Sco biars umens de Trun ein pli baul serendi en survetschs militars jasters, aschia ein pli tard singulas persunas ni famiglias secollocadas en igl jester, principalmein en Frontscha ni en l' America, nua ch' ellas existan quasi tuttas aunc oz. Ei seigi allegau, ch' en Frontscha sededicheschien en differents marcaus quater famiglias Demont ed ina famiglia Decurtins alla clamada de patiseriea ed ad autras clamadas commembers della famiglia Albrecht. Seoccupont cun differents clamadas ein sedomiciliadas en ils stats uni della America dil nord las famiglias Lumbriser, Rensch, Maissen e Livers a Toledo (Ohio); las famiglias Caprez (†), Wolf, Tambornino, Genelin a Stillwater ed a S. Henry (Minesotta), ina famiglia Tomaschett a New-York, ina famiglia Flepp (Phillip) a Clay Center (Kansas) e Giachen Pieder Albrecht cun famiglia a Bogota en ils stats uni de Columbia (America dil sid).

Calamitads e catastrofes

Ch' en la vischnaunca de Trun hagi enzacu regiu la muria rapportan ni cronicas ni la tradiziun. Ei constat denton, che quella epidemia ha 1631 caschunau la mort a 78 persunas mo en la vischinonta pintga vischnaunca de Schlans ed hagi aunc grassau 1637 en las vischnauncas de Tujetsch e Mustér. Tut pli stermentus ha quella furiau 1584 en la Cadi, nua ch' ella ha quei onn dumandau 800 unfrendas en la vischnaunca de Tujetsch (quasi l' entira populaziun), 500 a Mustér e 450 a Sumvitg.¹⁶⁵⁾ Igl ei perquei strusch de supponer, che la vischnaunca de Trun seigi restada preservada da quella catastrofa, sco quei ei era buca stau il cass risguardont autras sventiras. Principalmein tras boas e lavinas ha ella de temps en temps stoviu pitir sia buna part.

¹⁶⁵⁾ Pater Placi a Spescha, Sein Leben und seine Schriften, S. 38.

En onns d'abnormalas relaziuns de neiv smanatscha la teissa greppa dils aults Cavistraus orientalmein della val della Ferrera prighel de lavina d'ina vart tras quella encunter il vitg Trun, da l'autra vart tras la val Zinzera encunter igl uclaun Darvella. Las teissas spundas dil „Péz mut“ ein igl origin della lavina, che sediregia tras la val dadens il vitg encunter igl anteriur bein claustral „Quadra“. Constatau ei denton soli, ch'ina lavina de 1459 hagi pudiu contonscher la part orientala dil vitg de quei temps e ch'ina tala de 1817 hagi destruiu il baghetg dil „Curtin Pagaun“ e seigi pli engiu seretenida vid l'emprema casa sisum il vitg, gest dadora la gassa della Ferrera en tala uisa, ch'ina persuna giuvna hagi stoviu vegnir spindrada tras il tetg. — Sur la lavina de 1459 cuntegn igl urbari vegl de Trun sin siu emprem fegl ina notaziun tudestga, che secloma en versiun romontscha: „Ei seigi fatg de saver a scadin, che la damaun dil di della conversiun de s. Paul, duront ch'il plevon celebrava en baselgia la s. messa, seigi sin la part orientala dil vitg cheu a Trun vegniu la lavina, destruend siat casas e siat clavaus e caschunond la mort a nov persunas. Igl ei stau ordinau de registrar quei en igl urbari per perpetna memoria, de publicar onn per onn la dumengia avon s. Paul giud scantschala e de far quei di firau cumandau per bonn (beim Bann)“. Reflectond, nua che tals baghetgs podessien „a Trun odem il vitg“ haver s'anflau 1459, ein tals d'encurir negliu auter, che dadens la Ferrera en continuaziun della direcziun della lavina, ch'era 1817 restada fermada vid l'avonnumnada emprema casa sur il vitg Trun. Daveras ha l'erecziun dil profund foss pella canalisaziun d'auas tras il vitg 1936 fretg in extraordinari quantum ossa d'animals sin la surfatscha della tiara circa daven dalla entrada ord stradun tier il bein „Paliu“ anenviars entochen en tier la porta della proxima casa sut via. Quei raion corrispunda alla sura descretta direcziun. Fertion ch'allas persunas mortas, cavadas ord la neiv, ei vegniu dau ina fossa en santeri, ein ils animals vegni satrai sin ni sper il plaz della disgrazia.¹⁶⁶⁾ Tenor igl urbari de 1696 ha il plevon de Trun l'obligaziun de retscheiver las baras de Trun-vitg en las casas e las baras ord il vitg sin la fin de quel. Quei daventa per las

¹⁶⁶⁾ Ch'ei hagi tier l'ossa discuvretga setractau mo d'ossa d'animals, ei sin supplica vegniu constatau da Dr. med. Bonadurer a Trun.

baras dils uclauns orientals dil vitg sin il stradun avon il hôtêl Tödi, nua ch'il vitg vegn suenter 1459 haver giu ses confins orientals.

Las menzionadas lavinas dils Cavistraus cun direcziun tras la val Zinzera han serepetiu pli savens, mo per ordinari senza caschunar pli gronds donn. Menziun d'ina tala de 1711 fa la suandonta notizia: „Igl onn 1711 ils 23 de Februar sin la vigelga de Soing Mathias ha il Brincazi Cabalzar sin Laccla la damaun buentau ed ei el cun sis vaccas ed in vadi vegnius en la lavina e tut restau leu e pér suenter oig jamnas eis el enflaus.“¹⁶⁷⁾

Ina inscripziun sil pierti della caplutta de Darvella fa menziun della medema lavina dils 11 de mars 1817. Quella ha denter auter satrau 17 armauls en in baghetg sisum Darvella ed entras il buf sdernau a tiara tschien pumers el contuorn. — Ei resta aunc de remarcar, ch'ils onns 1723 e 1808 hagi la lavina dil „Péz mut“ tras l'alp Mun e la val „Quadra“ dadens il vitg caschunau donn vid baghetgs publics e privats a Trun.¹⁶⁸⁾

La bova prehistorica, che ha entuorn 400 onns avon Chr. cuvretg il santeri prehistoric de Darvella cun siu origin sur il funs „Mischaunca“, seditigend en grada lingia encunter il Rein, ei tractada en igl emprem capetel. — Ei resta aunc de far menziun della erupziun dil cuolm Zinzera leumaneivel, che ha cruschau 1610 numnada bova en direcziun occidentala. — Remarcablaein han negins documents a Trun priu notizia de quei trest eveniment, mobein il cronist Ardüser ed il cudisch d'anniversaris della pleiv de Tujetsch. Omisduas fontaunas dateschan quel dals 23 de zercladur 1610 (vigelia de s. Gion Battista u di dils diesch melli cavaliers). Sur Bistgaun de Castelberg, posteriur avat de Mustér, de quei temps plevon de Tujetsch, ha registrau leusura en numnau cudisch la notizia latina, che secloma en romontsch: „La vigelia de s. Gion Battista ei in cuolm a Trun sballunau cun tala vehemenza, ch'el ha cun terribel fraccass smenau giuadora carpuna, auas e bovas, destruend casas, orts etc. tala uisa,

¹⁶⁷⁾ Notizia rubricada sin la davosa pagina d'in exemplar dil cudisch de P. Zaccaria da Salo „La glisch sil candelier invidada“, stampaus 1685 ed appartenents a gerau Giusep Antoni Tambornino a Trun.

¹⁶⁸⁾ P. Pl. a Spescha, Sein Leben und seine Schriften, S. 435 und 443. Gasetta Romontscha, annada 72, no. 12.

che gnanc fastitgs ein restai veseivels.“ Ardüser ha rubricau en sia cronica sut 1610: „Das Wasser hat an dem 10,000 ritteren Tag gross not, elend, schrecken, jamer, unfal und unwiderbringlichen Schaden verursacht. Zu Ilanz, Truns sind an beiden Orten von zweyen unterschittlichen Wassern ganz böum und Crutgärten und usbündig hübsch äcker und wisen zergraben, versenkt und zuo Grund gericht worden. Hat auch das Wasser Hüser, stäl, mülinen und bruggen hinweggenommen!“¹⁶⁹⁾

Las duas fontaunas preciseschan buca nua a Trun tala erupziun seigi succedida. Havend denton era avat Bundi de Mustér notau en sia cronica tala catastrofa, succedida il di avon (22 de zercladur 1610) ord la Val Mala a Mustér sper la claustra ora entochen giu el bein Carcarola,¹⁷⁰⁾ san ins che la malaura haveva quella gada pegliau la costa seniastra della vallada, dalla vart della cadeina dil Tödi. Cattond a Trun mo en la val Zinzera al pei dils Cavistraus ils fastitgs pella menzionada erupziun d'in cuolm, ei il liug della disgrazia de quei onn a Trun, nua che s'anflava lu sper la via de Schlans las casas indicadas sper orts, curtins e flurents praus, sclarius. Daveras ei la ruina de carpuna daven dalla via de Schlans entochen sisum numnada val snueivla e la nischa della erupziun en ina altezia de 1700 m. vid il cuolm da lunsch veseivla.

Ordinariamein han las grondas malauras e boas de 1834, 1868 e 1927 pegliau la costa dretga della vallada. Denton ha tala de 1868 era pudiu contonscher igl origin della val Zinzera e metter leu en moviment il dargun formaus entras l'erupziun de 1610, devastond ina gronda part dell'acla Stavons-sut, dils confins orientals dil Dulezi ed il bein Fraissens e curclond il stradun dadora s. Onna.

Dalla malaura gronda dils 27 d'uost 1834, che ha el medem temps furiau el vischinont cantun Tessin, en Mesauc e Calanca ed en Valtelina e che ha destruiu tuttas punts sul Rein, seigien ei stadas de crap ne de lenn, daven da Medel e Tujetsch entochen Rehanau, ha Trun pitiu entras il Rein e la bova de Zignau, ferton che las vals ed ils darguns de vart seniastra della vallada ein sco

¹⁶⁹⁾ Chronik, Ausgabe von Bot, S. 247.

¹⁷⁰⁾ Dr. P. Iso Müller, Abt Jacob Bundi, Bünd.Monatsbl. 1938, No. 2, S. 58.

tier la recenta malaura de 1927 restai ruasseivels. — La bova de Zignau, ch'era 1834 sittada ord la val Zavràgia sul Rein neu encunter il grep de Tiraun, ha reteniu quel duront 24 uras, catschond anavos e fagend serasar l'aua encunter Trun sur beins communals e privats, entochen ch'il flum ha pudiu gudignar l'altezia per cular sur il remi della bova el vau ora. Aschia ei la via vedra sut ils praus de Darvella cun inton de quels vegnida inundada e tutta communicaziun cun Zignau e la vart dretga dil Rein interrutta. Ina casa sper la punt Rein de Zignau, dalla quala la veglia famiglia „Delapunt“ derivava siu num, ei lu svanida, ferton che la via vedra culs praus inundai han, ruts atras la bova il Rein, puspei pudiu s'alzar ord l'aua. A dretg temps aunc ei il stradun niev 1842 vegnius erigius pli ad ault tras la spunda greppusa de Tiraun, pertgei 1868 ha la bova de Zignau serrau talmein il Rein vitier sia riva seniastra, che tuts fastitgs della via veglia dil Lucmagn ein leu pella emprema gada svani. — Senza enconuscher ina taxaziun dil donn, che la malaura de 1834 ha entras il Rein ni la bova della Zavràgia caschunau a Trun, constat ei, che tal era principalmein succedius vid ils praus de Lumneins.¹⁷¹⁾ Il donn succedius el cantun senza tal, che quel sez haveva pitiu vid vias ed uors, ha muntau sin 400 000 renschs ed ha ei tuccau ord quel mo sil Cumin della Cadi 184,476 renschs. Il spért ded agid dils confederali dils cantuns bass ha gia lu semanifestau grondiusamein.¹⁷²⁾

Grond donn ha la malaura caschunau a Trun entras las bovas della Zavràgia e della Zinzera dils 27/28 de settember 1868. Quel ei leu vegnius taxaus sin Fr. 80,665.—.¹⁷³⁾ Las temas e sgarschurs, che quella bova ha purtau la notg dils 27/28 de settember als habitonts de Zignau, ha sur canoni Dr. Tumaisch Huonder, lu plevon de Trun, illustrau vivamein en no. 40 della gasetta romontscha de quei onn.

La davosa bova della Zavràgia dils 25 de settember 1927 ha anflau ina semeglionta illustraziun tras ina publicaziun de scolast

¹⁷¹⁾ Dr. Hans Balzer, Die Hochwasserkatastrophe von 1834, Bünd. Monatsbl. 1934, No. 11, S. 348.

¹⁷²⁾ Copialbuch der Familie Schmid-Surrhein.

¹⁷³⁾ Arpagaus Johann, a. Nationalrat, Das Hochwasser von 1868, S. 34.

Sep Modest Nay de Danis en il sisavel cudisch romontsch de scola. Tala ei per la hodierna generaziun aschi recenta, che la enumeraziun d'ulteriurs detagls po en general vegnir tralaschada. — Sco 1834 ha era questa gada numnada bova el medem liug reteniu il Rein ed havess sco lu caschunau l'inundaziun dils funs giudem Darvella, sch'il tunel della viafier retica tras la spunda de Tiraun, erigiis en igl emprem decenni dil vegnavel tschentaner, havess buca surviu sco canalisaziun cun impedir quei. Ch'ils vischins de Zignau, habitonts dado la Zavragia, ein malgrad la grondezia della catastrofa, mitschai tuts cun la veta, ei d'attribuir allas formidablas ustonzas, ch'eran el davos temps stadas erigidas sin quella vart dil flum. Tonaton ein, nuntschessond la malaura, finalmein la baselgia, ina casa giudem quella part dil vitg e la punt-lenn cun tetg daventadas unfrendas della catastrofa. Igl enorm donn succediu ha anflau grondius agid tier ils confederai dalunsch e datier. In bi tempel cun in melodius tuchiez envida puspei ils vischins de Zignau al survetsch divin. Las punts sur il Rein e sur la Zavragia ein reconstruidas e las ustonzas projectadas per part exequidas ni ch'ellas sesanflan aunc en lavur. Negin smarvegl, ch'en vesta dellas differentas catastrofes, ei era stau leventau la damonda della translocaziun dil vitg Zignau. Quella ei per plirs motivs nunrealisabla, specialmein a motiv che leutier manca la basis legala per obtener subsidis.

En questa connecziun ei la damonda giustificada, con veglia la bova de Zignau seigi. Pader Giuachin Zoller de Sursaissa, conventual de Mustér e biars onns caplon de Zignau, fa 1748 menziun d'ina „bova gronda“ de quei onn. Ord tala notaziun selai mo concluder, che tala bova seigi stada gronda, mo buca ch'ella seigi stada l'emprema. Tonaton astgass ei esser segir, ch'ella seigi en sia grondezia buca de paregliar cun las suandontas de 1834, 1868 e cunzun buca cun tala de 1927. En quei grau ei gia vegniu remarcau, che pér la bova de 1868 hagi pella emprema gada pudiu destruir la veglia via dil Lucmagn. — Tontas catastrofes a Trun han era clomau leu il patratg vid l'erecziun de rempars ed ustonzas suenter il Rein e sper prigulus uals e darguns. Gia 1620 ei fatg menziun en igl urbari vegl de talas suenter il Rein. Ei menass memia lunsch de tractar en la presenta lavur questa caussa, sur la quala igl archiv communal cuntegn ton material.

VIII

Ulteriur ord la historia culturala

Differentas allegaziuns contenidas els capetels precedents, specialmein en ils treis emprems, appartegnan alla historia culturala. Quella materia ei denton aschi extendida, ch'igl allegau sa vegnir cumpletaus en biaras direcziuns. Tut quei che cumpogna il carstgaun tras sia veta en dis de fiastas religiosas ni popularas, en dis commemorativs, en uras de legria e de tristezza etc., auda cheutier. Bia de quei, ch'ei stau usitau, ei svaniu mo mereta regurdientscha sper quei ch'ei restau e ch'il temps niev ha purtau.

Fiastas popularas cun caracter religius

Denter talas quenta ordavon la fiasta commemorativa della benedicziun- (consecraziun) baselgia ni de perdanonza. Quella croda per la baselgia parochiala de Trun sin la davosa dumengia de settember, mo ei en sia festivaziun pompusa entras la parada della cumpignia de mats e la tenuta dellas mattauns cun tschupi e cun il suandont gentar de perdanonza avon circa tschien onns vegnida transferida sin la proxima „dumengia dil Rusari“, ch'ei tier ils catolics per aschiglioc ina gronda fiasta religiosa. Fiasta de benedicziun baselgia! — En la baselgia parochiala de siu liug nativ ei igl affon vegnius cumpignaus da padrin e madretscha en tenuta festiva tier il batten ed ha leu obteniu siu num personal. Ordinariamein en la medema baselgia eis el sut assistenza d'in padrin ni d'ina madretscha vegnius cresmaus, ha leu per veta duronta ademplier sias obligaziuns religiosas, ha leu dumengias e firaus assistiu al survetsch divin e gudiu sias instrucziuns giud scantschala. Tier la baselgia de siu liug vegn per regla scadin suenter sia mort purtaus da ses figliols sper ina figliola, che porta il ster de bara, tier las funcziuns avon la sepultura, per obtener silsuenter el santeri dasperas ina fossa per siu davos ruaus. — La tenuta de malencurada ha a Trun entochen 1828 consistiu tier las femnas enten il curclar il tgau cun igl aschinum-nau „stuorz“, tier ils umens entochen 1855 enten purtar mantials

ners.¹⁷⁴) — Dal sura resulta la muntada della baselgia duront la veta dil carstgaun. Ei para perquei capeivel, ch'il di de sia consecraziun vegn buca mo tier la baselgia parochiala commemoraus festivamein dalla pleiv entira, mobein era tier las baselgias e capluttas dellas fracziuns dals appartenents vischins en uniun cun parenzs ed enconuschents ord cirkels pli lontanai. Qual di la benedicziun dellas davosas vegn celebrada ei indicau tier la descripciun de tals sanctuaris en il capetel sur la pleiv. Quei di ei ina fiasta de perdun per tuts quels, ils quals visetan tals, fagend las prescrettas devoziuns en ils documents de consecraziun. En questa maniera ein las fiastas della consecraziun- (benedicziun) baselgia primariamein vegnidas celebradas e dacheu deriva il num „perdanonza“. — Per encorunaziun dellas funcziuns en baselgia han ils vischins dil liug da vegl enneu preparau in gentar de fiasta, tier il qual lur parenzs, amitgs ed enconuschents ein vegni envidai. Per tal motiv vegn oz generalmein sut num perdanonza capiu mo la buna tschavera unida cun quei di, ferton che la significaziun primara ei plitost curdada en emblidonza.¹⁷⁵)

Semegliontamein sco Trun tegn era Zignau sia perdanonza la dumengia dil Carmel (dumengia de scapulier) e buca la fiasta della commemoraziun della benedicziun-baselgia, la quala croda sin l'emprema dumengia suenter l'alzada della s. crusch (ils 14 de settember), che vegn dal pievel era numnada „dumengia de pera stiec“ (Butterbirnensonntag), scadin cass a motiv ch'il pér de quei num era madirs sin quei di.

La fiasta de „sointg-il-Christ“ ei a Trun sco en tuttas vischnauncas catolicas adina vegnida celebrada pumpusamein. Ina midada dil davos temps vid la direcziun della processziun tras il vitg (enstagl tier ils altars postai sper la via vedra en direcziun encunter igl uclaun Gravas, tier tals postai sper il stradun tras il vitg niev encunter damaun) ha effectua, ch'ina pli gronda part dils vischins dil vitg san contribuir agl embellir la fiasta.

La pli populara dellas fiastas religiosas a Trun ei la fiasta

¹⁷⁴) Il purtar stuorz e mantials ei a Trun vegniu dismiss entras formals conclus de vischnaunca de citai onns. Risguardont il stuorz ei de paregliar ina lavur de P. Notker Curti en Ischi, annada XVII (1921).

¹⁷⁵) In ver gentar de perdanonza, sco el era usitaus tier famiglias pusentas, ha Muoth descret en siu „Gioder“. Annalas della Società Retoruman-tscha, Annada XII, p. 118 e suandontas.

dil Num de Maria, la quala vegn celebrada el liug de pelegrinadi de Nossadunna della glisch sur Trun, e croda sin l'emprema dumengia suenter la naschientscha de Maria dils 8 de settember. Quella fiasta vegn celebrada cun la medema pumpa sco tala dil s. Rosari a Trun. Ella quenta suenter quella de s. Placi a Mustér per la pli frequentada fiasta religiosa en la Cadi. Tier Nossadunna della glisch sur Trun han quei di da vegl enneu entiras gruppas de famiglia pelegrinau, purtond cun ellas la vivonda necessaria. — Nunpudend la baselgia tschaffar la fuola de pievel, ei il survetsch divin suenter l'antecedenta procession quei di adina vegnius celebraus en ina dependenza della casa-pervenda, erigida per quei intent. Il pievel che stat sut tschiel aviert, concentraus avon il local cun igl altar per il survetsch divin, auda sper il cant cumpignont quel, era il tibar dils pasturs giudsum las muotas dellas alps. Suenter il survetsch divin d'avonmiezdi campavan las gruppas de pelegrins sut la pumera els curtins leudentuorn, consumond lur tschavera, consistente ord puolpa, andutgels, pettas levantadas etc. Oz daventa quei en il nieverigiu hospeci de Nossadunna leusperas ni en ustrias e casas privatas dil vitg Trun. Quei di comparan era ils signuns dellas alps tier la fiasta, vegnend gastai tier lur cautegias. Curdond quella fiasta duront il temps dellas vacanzas, eis ella era frequentada dals students dil contuorn e d'auters hosps ed amitgs dil liug.

Sper las menzionadas annualas processions historicas ord Sutassiala dils 26 de fenadur tier la caplutta de s. Onna ei Trun, specialmein Nossadunna della glisch sur quei vitg, de temps en temps aunc vegnius frequentaus da processions ord vischnauncas pli lontanadas. Denter talas ei particularmein ina ord las vischnauncas Andiastr e Pigniu digl onn 1682 muort siu decuors de remarcar. — Passond quella tras la vischnaunca evangelica de Vuorz, eis ella gia l'entschatta vegnida insultada. Danovamein ei quei daventau tier siu retuorn, tier il qual ei vegniu mess maun vid il cafanun e donnegiau quel etc. En la question naschida leutras ei la vischnaunca de Vuorz vegnida constrenschida dals derschaders institui tier dueivla satisfacziun per tal proceder, che hagi era affruntau ils cumins catolics della Cadi, Lumnezia, Sursaissa e Lags, de bonificar il donn fatg e de purtar las spesas occurradas de 250 renschs, cun statuir il dretg de regress sils culpeivels.¹⁷⁶⁾

¹⁷⁶⁾ Biblioteca cantonale grischuna, document cun signatura B 2044.

Fiastas secularas

Igl ei regurdientscha gloriosa, che la populaziun de Trun ha duront tschentaners saviu beneventar la radunonza dils deputai dils cumins della Ligia grischa en siu miez tier lur solita annuala dieta de s. Gieri e che la cumpignia de mats della vischnaunca ha saviu cumpignar periodicamein quels daven dalla cuort claustrala tier las renovaziuns saramentalas della Ligia sut il „vegl ischi.“ De quei regordan oz aunc vivamein ils treis monuments della Ligia: igl giuven ischi, la caplutta de s. Onna e la cuort Ligia grischa. — Quels porschan adina nova attracziun ton pil singul viandont tras la residenza della veglia Ligia grischa, sco era per uniuns e societads d'excursiun.

Tier l'avertura della lingia de viafier Glion-Mustér dils 30 de fenadur 1912 ein a Trun tuts participonts della festivaziun, oravon il Cussegl pign ed il Cussegl grond dil cantun Grischun ed ils commembers della administraziun della viafier retica, bandunond pil temps prevediu il tren festiv, serendi tier la caplutta de s. Onna e tier igl ischi. Quei edificont mument patriotic, cun giu cun in plaid de beneventaziun dil president communal, cun in cunterplaid dil president della administraziun della viafier retica, cun cant e musica ed in refrestg, survius da giuvnas de Trun en costums vegls della tiara, ei vegnius apprezziaus favoreivlamein en la pressa.

Ils 12 de zercladur 1921 ha la societad historica antiquara grischuna honorau Trun cun tener en stedia participaziun pella emprema gada en la Cadi en quei liug sia „sessiun silla tiara“ (Land-sitzung). Il referat historic, tenius en sala communal, ha tractau: „Ils castials Fryberg e Ringgenberg cun notizias historicas ord ils temps hostils della abbazia de Mustér“ ed ei publicaus el „Bündnerisches Monatsblatt“ de 1922.

Tier il viadi dellas duas commissiuns dellas combras federalas tras las valladas romontschas, sut direcziun de cusseglier federal Etter, per predeliberaziun della proposiziun dil cussegl federal concernent la renconuschientscha dil lungatg retoromontsch sco lungatg nazional svizzer, han quellas ils 7 de fenadur 1937 reteniu lur tren-express a Trun per visitar ils monuments della Ligia grischa. Quater giuvnas dil liug han el curtin d'honor sper igl ischi e la

caplutta de s. Onna declamau la canzun nazionala d' Anton Huonder „A Trun sut igl ischi“, scadina en in dils quater lungatgs svizzers: romontsch, tudestg, franzos e talian. — Avon la partenza dil tren encunter Mustér ha cusseglier dils catnuns Dr. Wettstein de Turitg da quel anora teniu ina applaudida allocuziun sur Trun sco liug de libertad e dretg.

A questa viseta e sco preparaziun della votaziun dil pievel svizzer sur la revisiun della constituziun federala per renconuschientscha dil lungatg retoromontsch sco lungatg nazional, ha Trun la sera dils 5 de settember 1937 duront duas uras rispundiu cun ina emissiun de radio en referats sur la historia della Ligia grischa, la veta culturala ella contrada dil Reinanteriur, la patria en sias ovras poeticas e cun producziuns romontschas de cant e declamaziun

Trun ha 1896 giu l'honor d'esser la tgina della „Romania“, societad de students romontschs. En memoria de quei eveniment ha siu organ obteniu per num „Igl Ischi“. Il pli savens de tuttas vischnauncas romontschas ha quei liug silsuenter saviu beneventar en siu miez las radunonzas generalas de quella societad. — Professer d'universitad Dr. Pieder Tuor, duront dudisch onns excellent redatur digl Ischi, ha 1924 sin la festivaziun dil quint centenari della Ligia grischa dau a siu artechel „La Romania sut igl Ischi de Trun“ la biala introducziun: „Cun igl entir pievel grischun festivescha era la Romania il quint centenari della fundaziun della Ligia grischa, porschend tier quella caschun en las presentas paginas in modest matg ord siu curtin litterar. Ei gie la Romania sezza ina pintga frastga digl ischi de Trun, naschida en siu sogn englar, inspirada da siu spért, d'ina ardenta carezia enviers il sulom patern, las atgnadads culturalas de nies pievel e las libertads artadas.“

En recompensa d'esser stada la residenza della veglia Ligia grischa, ei la vischnaunca de Trun 1851 tier la nova partiziun dil cantun grischun en districts, cumins e vischnauncas, daventada il capoliug dil district Reinanteriur. Las elecziuns dils commembers della dertgira districtuala succedan aschia scadin trienni en quei liug ed en quel tegn la dertgira districtuala sias sessiuns. El capoliug districtual ein era las principalas fieras ed exposiziuns de biestga plazzadas. — Denter las annualas quater fieras de Trun ei tala digl emprem de zercladur stada la pli populara, vegnend

quei di dals Uranès pli baul priu a tscheins ils cavals sursilvans necessaris durant la sesiun de stad per las postas e crotschas che transitavan ils cuolms Gotthard, Fuortga, Alpsu ed engiuvians tras igl Uri. Aschia eran quei di e quei liug de fiera sco paucs auters enconuschents als Uranès da giuven ensi. Bein per quei motiv ha il scribent Aloys Huber a Göschenen illustrau siu viadi de 1912 cun auters cumpogns tier tala fiera en buna luna e cun bia fantasia e humor.¹⁷⁷⁾ Denton selai sura allegada recompensa buca paregliar cun la distincziun, ch'il liug de Trun ha gaudiu durant ch'el ei staus residenza della veglia Ligia grischa.

Quei nimbus ha Mustér pudiu mantener, nua ch'il cumin della Cadi vegn tenor vegl ceremonial radunau suenter scadin bienni tier las elecziuns de ses ufficials. Gia la sera avon cumin seren-dan il salter ed il stab de cumin (currier, clarinetist e schumbraders) en la sedia dil mistral, che sesanfla alla fin de siu uffeci. Ei quel p. e. sesents a Trun, marscha il stab suenter sia arrivada el liug treis gadas daven dalla casa dil mistral, sunond la mistralia, tras il vitg tier la caplutta de s. Onna ed anavos. Il medem daventa la damaun de cumin sco diana. Sco il niev elgiu mistral era avon dus onns il di de sia elecziun staus retscharts della cumpignia de mats en parada sin ils confins della vischnaunca e cumpignaus tier sia casa, vegn el questa gada en la medema maniera escortaus daven da quella entochen tals confins enviérs Mustér.

La cumpignia de mats

La cumpignia de mats, pli baul generalmein stada existenta en tuttas vischnauncas dil cantun Grischun, ei ina veglia organizaziun dils giuvens nunmaridai d'ina vischnaunca, cumpegliond quels dal 14avel onn daven, cul qual il dretg de votar e l'obligaziun tier il survetsch per defensiun della patria entschaveva. La destinaziun primara dellas cumpignias de mats ei stada la defensiun della patria e stuevan quellas sco elita della truppa en emprema lingia esser prontas de sut lur bandieras serender tier

¹⁷⁷⁾ Am Trunser-Pferdemarkt. Leben und Treiben der Urner Hoteliers in Graubünden. Publicau sco feuilleton en no. 183—187 dil „Vaterland“ de 1912.

il camp de battaglia. En temps de pasch e pli tard han numnadas cumpignias giu d'ademplir autras missiuns, sco la polizia locala e la parada tier fiastas religiosas e civilas. Ellas eligevan ord lur miez lur scharschai: il capitani, il statthalter, il cassier ed il bandirel. Lur cassa vegneva principalmein alimentada entras ils schenghetgs de nozzas dils commembers che passavan tras maridar ord la societad. Neu e neu procurava tala societad de giuven, specialmein temps de tscheiver, pil divertiment dils vischins dil liug entras giugs, producziuns teatralas e denter els entras bals e tscheivers generals, tiels quals las mattauns vegnevan envidadas. De tals giugs ein oz a Trun buca pli usitai il better schibas, la dertgira nauscha, il far mantinadas etc. Pli grond esit han las producziuns teatralas manteniu.

Il better schibas (rudialas) succedeva l'emprema dumengia de cureisma (dumengia de groma), primariamein dal crest d'Acladira ano, nua che s'aulza oz il sanctuari de Nossadunna; suenter sia erecziun daven dagl emprem crest vieifer dadens la val Quadra, sper il crap, numnaus „crap de schibas“. Ei vegneva envidau in grond fiug, fatg ardentas en quel las rudialas tagliadas ord lenn e perforadas enamiez e smanau quellas accumpignadas d'in vers dedicaus ad ina biala dil vitg, cun in fest-collar elastic sur ina aissa ora en l'aria.

La dertgira nauscha. Quella vegneva dada principalmein durent il temps de tscheiver sin ina lautga, erigida dalla cumpignia de mats sin cadruvi, cun organisar ina cumpleta dertgira, che menava il process tenor las fuormas usitadas tier la dertgira dil Cumin. Quels process censuravan per divertiment dil pievel las mendas ed errurs dils convischins, particularmein dellas mattauns, sin fundament dils statuts scaffs della cumpignia de mats, ils quals prescrivevan il secuntener de scadin e scadina. Scadina giuvna s'anflava en quei risguard sut l'ugadia d'in giuven, daus ad ella dalla cumpignia de mats per controlla. Ils surpassaments annunziai vegnevan tractai ils dis de dertgira fixai, tier ils quals igl ugau de scadina giuvna inculpada funzionava sco defensur.¹⁷⁸⁾

Denter ils vegls giugs de tscheiver e producziuns de mascaradas s'udevan a Trun era las mantinadas. In mattet beinfittaus sco currier, cun in stab enten maun, vegneva tarmess en las

¹⁷⁸⁾ De paregliar nota 156 della presenta lavur.

casas dils beinstonts cun la damonda al bab de casa, sch'el lubeschi alla societad de mats de producir ina mantinada en sia honor e per divertiment della giuventetgna. Admessas las damondas vegneva l'emprema mantinada producida sin piazza publica cun saltar ed autra humoristica en honor dil liug. Silsuenter se-rendeva il til cun la musica ordavon ed enzaconta pèra bein costumada en habit de giuvs e giuvnas, leudenter il harlechin e la matta biala, en las casas, che havevan consentiu, per leu divertir ils presents cun sault e leghers giugs. Ils producents vegnevan bonificai cun daner ne vin.¹⁷⁹⁾

Dis de nozzas vegneva tier persunas beinstontas e pli meriteivlas fatg parada dalla cumpignia de mats, ordinariamein denton mo sittau murters. Enzinnaus en e returnaus a casa il pèr de nozzas, compareva silsuenter il capitani de mats en casa avon quel, tenend leu in plaid humoristic (plaid de nozzas), el qual vegneva renfatschau al spus d'esser penetraus el curtgin de rosas dil vitg e d'haver engulau la pli biala flur ordlunder. Il spus s'exculpava cun in semegliont cunterplaid, allegond d'haver anflau la seiv entuorn il curtin per tiara etc. e ch'el seigi perquei d'exculpar, tonaton seigi el pronts tier ina bonificaziun. Quella consisteva en ina donaziun en daner ni en vin all'entira cumpignia de mats. Musters per tals plaids sesanflan aunc conservai en in bi diember.¹⁸⁰⁾

Usits vegls semanteni e societads modernas

Denter ils usits festivs semanteni ord il temps vegl quantan sco en suters loghens dil contuorn era a Trun las fiastas dils affons: sogn Uclau, Daniev e la fiasta dils treis s. retgs u Buania.

Pil di de sontg Uclau sepreparan ils affons temps avon cun dir paternos tier quei sogn, per implorar dad el reha

¹⁷⁹⁾ P. Placidus a Specha, Sein Leben und seine Schriften, S. 248.

¹⁸⁰⁾ De paregliar Annalas della Società Retorumantscha annada I (1886), e Decurtins, Crestomazia, tom II. Il vin spendius vegneva numnaus vin de cavals, essend che a tals, che corrispundevan buca alla damonda, vegneva la notg de nozzas fatg cavals entuorn casa cun stgellas etc. Tras conclus della vischnaunca de Trun de calonda mars 1834 ei vegniu decidiu, che mo tals mats astgien dumandar vin de cavals, ils quals separticipeschien dil far parada las fiastas.

benedicziun en schenghetgs. Ch'el compari gia la sera avon en lur stivas cun ornat de gnefla ed alba, cumpignaus d'ina suite de fumegls en horems, ils quals portan en lur scharls pera, meila, zucherams, paziultas ed autras bunas caussas, han ils giuvens dil liug bien quita. In mument d'impressiun se presenta tier sia arrivada, annunziata on zulè cun il scalin, a quel che sa observar ina retscha d'affons en schanuglias en stiva miez en anguoscha e miez en speranza. Havend dau la benedicziun ed examinau ils de casa sur ils deportaments de tals pigns, tschessa tier quels la tema, vegnend ussa consegnau ad els ils schenghetgs, malgrad la torta surdada per cass de basegns als geniturs. Mo aunc ina gada la notg vegn el discussamein, il bien sogn Uclau della notg, per danovamein emplenir ils tagliors preparai dals affons sin meisa, cun pli prezius schenghetgs, vid ils quals la legria dils pigns resta aunc ditg. —

Il di de Daniev caminan ils affons, de tgei stan ch'ei seigien, da casa tier casa per cattar biamaun. Igl auguri secloma: „Bien di, bien onn e dei bienmaun“. Ina remuneraziun en raps suonda als auguronts, sco quels san quei ordavon. -- En special serendan ils affons quei di cun lur auguris tier padrins e maderschas, obtenend da quels biemauns de pli grond valzen, ils quals consistan ord daner ni bategls.

Era la fiasta de Buania ni fiasta dils treis sogns retgs ei adina vegnida celebrada en speciala commensurada maniera. Ton a Trun-vitg sco a Zignau vegnan ils treis sogns representai dals treis pli vegls buobs. Quels serendan la sera avon la fiasta, vestgi en horems ornai cun pindels de diversas colurs ed ina cruna sin tgau, in purtond enameiez ils dus auters ina steila sin ina asta, da casa tier casa. Arrivai en stiva, contan els in pèr canzuns ecclesiasticas, adequatas al temps de Nadal e Buania, ferton ch'il purtader della steila glischonta fa rotar quella. Cheu-encunter obtegnan ils cantadurs dallas famiglias in regal en daner.

Pli giuvna che las treis cheuavon numnadas festivaziuns ei quella dil pigniel de Nadal a Trun sco en l'entira contrada. L'emprema festivaziun dil pigniel de Nadal, unida cun ina repartiziun de schenghetgs als affons de scola, ei a Trun succedida 1873. Oz eis ella era usitada en casas privatas.

Ferton che las producziuns veglias della cumpignia de mats descrettas en la partiziun precedentia ein svanidas, ha il temps niev era clamau a Trun l'organisaziun de societads per la cultivaziun dils arts e dil sport. La pli veglia denter talas ei la societad de tiradurs. — Cun ina atgna bandiera ei quella gia 1842 serendida a Cuera alla fiasta federala de tir e cun la medema bandiera ha ella frequentau 1891 la fiasta cantonala de tir el medem liug.

Dapi 1864 exista a Trun ina societad de musica instrumentala, la quala ha neu e neu contribuì per embellir fiastas ecclesiasticas e civilas e purschiu divertiment tier biaras autras occasiuns. Consistend a sia entschatta sut direcziun de Giachen Rest Çagienard ord siat commembers, sepresenta ella oz en in respectabel diember. Sco instructors han silsuenter aunc funzionau: president Pieder Lombriser, ils scolasts Rest Collenberg de Murissen, Luregn Vogel de Zezras, forestier Giusep Decurtins de Trun e scolast Gieri Foppa de Vignogn. Dapi 1992 eis ella uniformada. Ella ha buca concuriu sulettamein tier las fiastas sursilvanas de musica e tier treis fiastas cantonalas, mo-bein era sezza exequiu 1932 sco societad festivonta la fiasta sursilvana de musica a Trun. — Ils 28 d'avrel 1935 ha numnada societad de musica cun satisfacziun saviu celebrar il giubileum de 70 onns nuninterutta existenza.

Paucs onns pli giuvs che la societad musicala ei il chor viril Trun. Seformaus 1871 cun gissiat commembers, eis el restaus sut direcziun d'inspectur de scola Gion Mattias Pfister de Schlans entochen 1874. Ils merets de quest emprem dirigent ein stai ton pli gronds, havend el adina stoviu serender ord siu liug a Trun tier las instrucziuns. Era questa societad ha l'honor d'ina nuninterutta existenza entochen oz. — Nova veta ha l'elecziun de sur Gion Antoni Casanova de Vrin sco plevon de Trun purtau leu al cant. El ei daventaus il successur d'inspectur Pfister sco instructor dil chor viril, il qual ha silsuenter frequentau regularmeìn las fiastas sursilvanas de cant ed ha quater gadas (1879, 1890, 1905 e 1930) giu l'honor de saver beneventar en Trun ils cantadurs sursilvans tier fiastas de cant. Questa societad ha medemamein sco la societad musicala regularmeìn procurau per divertiment alla populaziun de Trun e contuorn cun producziuns de

cant e de teater. Sco meriteivels dirigents suandonts a sur Casanova ein de numnar: president Pieder Lombriser, il qual ha era funzionau pli che 50 onns sco orgalist e dirigent dil cant de baselgia a Trun ed ils scolasts Tumaisch Fidel Quinter e Modest Decurtins actual orgalist. A sur Casanova ha oravon il cant de baselgia a Trun d'engraziar sia reorganisaziun. Entras sia habilitad e premura ei il vegl chor de cantadurs e cantaduras dalla entschatta de sia pastoraziun enneu per promoziun della solemnitad dil survetsch divin seperfeczionaus tier in chor mischedau de quater vuschs.
